

TARTUMAA PÄRANDKULTUURIST

Autorid: Andreas Haunmann (lk. 94–110), Peeter Kiuru (14–20; 166–172), Merlin Miljan (174–176), Andre Purret (114–120), Ahto Raudoja (78–82; 180–188), Nääli Rebane (86–90), Raivo Rüütli (70–74), Rauno Schults (24–28), Bruno Sepp (32–38), Ana Sirge (154–162), Enn Soom (50–56), Väino Suigusaar (42–46; 124–128; 192–198), Lembitu Tarang (8-10), Teele Tulev (60–66), Ingmar Tuuga (132–138), Erki Uustalu (142–150).

Fotod: Andreas Haunmann, Peeter Kiuru, Jürgen Kusmin, Merlin Miljan, Andre Purret, Ahto Raudoja, Raivo Rüütli, Rauno Schults, Bruno Sepp, Ana Sirge, Enn Soom, Väino Suigusaar, Teele Tulev, Ingmar Tuuga, Erki Uustalu.

Projektijuht: Vaike Pommer

Keeletoimetaja: Krista Kumberg

Konsultant: Heiki Valk

Küljendus: Eesti Loodusfoto

Aluskaardiks on digitaalne baaskaart (M 1:50 000). Autoriõigus: Maa-amet

Asukoha koordinaadid: L-Est

Objekti kood: Pärandkultuuri objektide register

© Autorid, 2011

ISBN 978-9949-460-??-?

Raamat on mõeldud tasuta levitamiseks

Projekti finantseeritakse Euroopa Regionaalarengu Fondist (ERDF) ning seda teostatakse Eesti-Läti programmi raames.

Raamatu koostamist on rahastanud:



# TARTUMAA PÄRANDKULTUURIST



TARTU — 2011





## SISUKORD

EESSÕNA 6

PÄRANDKULTUUR VÄÄRIB HOIDMIST 8

ALATSKIVI VALD	13	PIIRISSAARE VALD	103
HAASLAVA VALD	23	PUHJA VALD	113
KAMBJA VALD	31	RANNU VALD	123
KONGUTA VALD	41	RÕNGU VALD	131
LAEVA VALD	49	TARTU VALD	141
LUUNJA VALD	59	TÄHTVERE VALD	153
MEEKSI VALD	69	VARA VALD	165
MÄKSA VALD	77	VÕNNU VALD	179
NÕO VALD	85	ÜLENURME VALD	191
PEIPSIÄÄRE VALD	93		

## EESSÕNA

Tartu maakond, mille südameks on Tartu linn ja Emajõgi, on maastikuliselt ja ka kultuuriliselt eripalgeline. See põhjustab läbi aegade erinevusi ka inimeste elulaadis ja selle elulaadi jälgedes – pärandkultuuris.

Suurema osa Tartumaast haarab Ugandi lavamaa, kus külasid on rohkem ja metsa vähem kui mõneski teises paigas. Tartumaa servades, maakonna idaosas ja loodenurgas, laiuvad aga Eesti ulatuslikumad, peaaegu inimitühjad loodusmaastikud – Alam-Pedja looduskaitseala, kus looduslike tingimuste kujunemisel on määrav osa olnud Võrtsjärvel, ning Emajõe Suursoo. Nende paikade kohta on Jaan Eilart öelnud, et isegi teedevõrk paindus sajandite kestel sealt mööda. Peipsi järve rannikut palistavad ainulaadsed, vene vanausuliste rajatud ridakülad, Peipsi vetest ümbritsetud Piirissaart võiks aga nimetada Tartumaa suurimaks pärandkultuuri objektiks.

Maastikud on aegade jooksul muutunud. Neiski paikades, kus praegu valitseb loodus, käis

kunagi vilgas inimtegevus. Metsade keskel ja soosaartel olid talud, üle soolagedate kulgesid neid metsataguseid peresid muu maailmaga ühendavad taliteed. Emajõe Suursoos käisid kalurikülade mehed kariloomadele heina niitmas, Alam-Pedja jõeluhtades kükitasid sajad kuhjaalused. Osa jälgi on loodus neelanud või inimesed kustutanud, kuid see osa, mis on alles, vajab väärtustamist ja säilitamist.

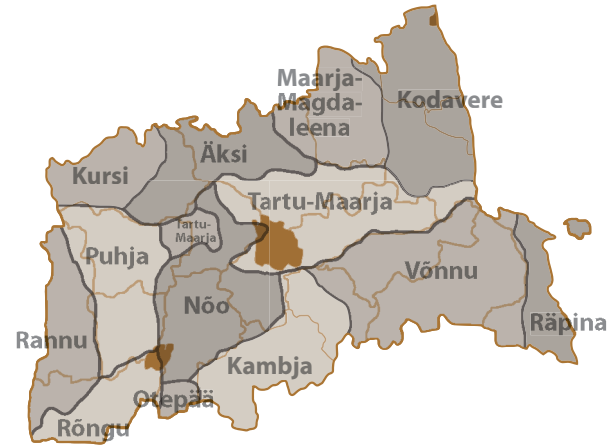
Selle raamatu lehtedel tutvustatavad objektid on vaid väike osa Tartumaa pärandkultuurist. Kõik ei mahu raamatusse, leidub veel palju objekte, nendega seotud lugusid ja tavasid, mis vääriavad hoidmist, hoolt ja mäletamist. Kõiki neid saab kaitsta läbi omaniku enda huvi ja hea tahte.

Pärandkultuuri objektide kaardistamine maakondade kaupa on tänuväärne töö, nii jäädvustub hulgaliselt objekte, vähemalt paberil ja arvutikettal. Kahjuks ei saa me täna olla päris kindlad, et kõik need objektid ka tulevastele põlvetele üle antakse, aga sinnapoole võiksime pürgida. Paljudel võib olla oma kodumetsas, kodukülas, kodulinna pärandkul-

tuuri objekt. Et see pole jõudnud sellesse raamatusse, ei vähenda tema väärtust. Väärtus sõltub tegelikult meist endist, saame seda hoida ja suurendada läbi enda tegevuse.

Otsides, leides ja väärtustades eelnevate põlvkondade jälgi ei tohiks tähelepanuta jätta ka tänaseid tegemisi, mille tulemusel kujuneb pärandkultuur tulevaste põlvkondade jaoks. Peame elama oma elu koos loodusega nii, et meie tänane tegevus jätaks maha kaitsmist vääri- väärid, mitte taastamist nõudvad jäljed.

Tundub, et viimastel aastatel on üha enam populaarsust kogumas looduslähedane eluviis, trendiks on saanud vanade väärikate asjade taastamine ja kasutamine. Inimesed väärtustavad ilusat maastikku, käiakse rohkem looduses, taastatakse vanu maju, hinnatakse ajaloolisi ehitus- ja mööblidetaile. Loodan, et see suundumus, mis kindlasti aitab kaasa pärandkultuuri objektide märkamisele ja hoidmisele, on jätkuvalt tõusuteel. Noored, palun suhelge oma vanavanematega, uurige oma esivanemate tegusid ja lugusid! Et oleks, mida edasi kanda, et kestaks järjepidevus ja side põlvkondade vahel ning olnud aegade- ga ei katkeks.



### Kihelkonnad 19. saj lõpu seisuga võrrelduna käesoleva halduskorraldusega

Loodan, et see kena raamat paneb teid mõtisklema pärandkultuuri teemal ning aitab nii kaasa selle väärtustamisele ja hoidmisele.

Püsivust pärandkultuuri hoidjatele!

*Rainis Uiga*

*Keskonnaameti Jõgeva-Tartu regiooni juhataja*

## PÄRANDKULTUUR VÄÄRIB HOIDMIST

Eesti maapiirkondade asustusskeem püsis võrdlemisi ühtlasena, peaaegu muutumatuna muinasaja lõpust kuni 18. sajandi lõpuni. Vähe muutusid ka elamiskultuur ja selle maastikus nähtavad märgid, mida me nüüd nimetame pärandkultuuri märkideks. Just 19. sajand tõi kaasa suuri muutusi: talupoegade uus õiguslik seisund, uued talud ja külad, elanikkonna arvu kasv ning industrialiseerimise algus, mis on jätnud oma jälje ka maastikku.

Inimtegevuse tagajärjel ühed märgid tekkisid ja teised kadusid: mets aletati põlluks, puhkama jäetud põld muutus karjamaaks. Kuigi asukohad vaheldusid, olid need märgid siiski kuskil olemas – inimelamud ja nende juurde kuuluvad kõrvalhooned, kaevud, kiviaiad ümber põllulappide, teerajad põliskülade vahel ja taliteed üle rabade.

Nüüd enam nii ei ole. Maastike muutumine toimub nii kiiresti, et see on märgatav juba ühe inimpõlve kestel. Teistsugusel ja pidevalt muutuval elukultuuril on teistsugused märgid. Ja vanad märgid ei vaheta asukohta, vaid hävivad. Tabavalt kirjeldab seda protsessi

üks Eesti tunnustatuid geograafe-maastikuteadlasi Hannes Palang: „Heal juhul kolivad kohad mällu. Keege mäletab, kogub pilte ja mälestusi, tassib lapselapsi kohale kuni jaksab. Kuid mingil hetkel mäletaja kaob ja kaob ka koht, seekord mälust. Ja nii ongi kohast saanud loodus.“ (Eesti Loodus 2006, nr 3, lk 158)

Koduloolased, olgu nad siis uurijad või retkejuhid-loodusevahendajad, ongi selline omapärane kiht ühiskonnas, kes tahaksid väga, et Eesti maastik ei muutuks nii kiiresti ja jäägitult tegevusareenist lame-daks pildiks (H. Palangu väljend samas).

On ju meeliülendav, kui tunned maastikus liikudes, et oled osaline selles muutumises, üks järjepidevuse kandjatest. See tunne vist ongi kultuuriline side loodusega. Sel juhul saabki maastikku käsitleda igapäevase elu areenina. Kui seda tunnet ei ole, siis vaatlemegi maastikku kui pilti. Kumb viis on sisukam, tunda oma juuri paikkonnas või vaadata ja hinnata ümbritsevat tema ilu järgi?

Viimasel ajal on palju arutletud oma juurte üle. Pärandkultuuri märkide teadvustamine maastikus



ongi üks osa oma juurte otsimise protsessis. Need on ainsad käegakatsutavad märgid meie sidemetest läinud põlvkondadega. Kas on seda üldse vaja edukaks eluks ja rahuloluks? Vist ikka on. Ega muidu paljud taasta oma maakodu esialgsel kujul: puhastatakse kiviraketega kaev, kuigi vesi tuleb puurkaevust torusid pidi, laotakse üles kivikeldri võlv ja pannakse uus sepishingedega uks, kuigi talvetagavarasid hoitakse ammu sügavkülmikus. Samal põhjusel on puisniitudele jälle tekkinud palkküünid, kuigi heina sinna talveks ei veeta. Jälle kerkivad kiviaedade read kunagise karjamaa ja põllu piirile.

Paljud teevad seda enda jaoks, kuid ei keela teistelgi vaadata, tuntakse uhkust ja rahuldust oma põlistest sidemetest siin elanutega. Vana hoitakse ja taastatakse ka taluturismi arendamiseks, linnainimestele maaelu tutvustamiseks.

Ilmselt tuntakse hingelist vajadust säilitada eellaste tehtut. Inimesed jõuavad nii lähemale oma juurte saladustele. Väidab ju ka tuntud visionäär Aare Kasemets, et juurteta kultuur on hääbuv kultuur ja keegi peale meie endi ei oska meie rahvuskultuuri väärtustada ega suuda seda säilitada (Eesti 21. sajandil, lk 148–155).

Jõuamegi küsimuse juurde, kuidas saaksid inimesed aru, et pärandkultuuri objektide säilitamine aitab

oma juurte juurde teed leida, hingelist tasakaalu luua? Kuidas mõistaksid võimalikult paljud oma osa ajastu elamiskultuuri väljakujunemises ja tunneksid vastust selle järjepidevuse edasikandumise eest?

Pärast II maailmasõda kerkis lagunevate, segunevate ja pidevalt muutuva sotsiaalse koosseisuga kogukondade stabiilsuse probleem üles ka Põhjamaades, kus seoses tööstuse plahvatusliku arenguga algas, nagu mujalgi, linnastumisprotsess. Juba ligi nelikümmend aastat tagasi hakati Rootsis inventeerima peamiselt inimestest tühjenenud metsaaladel leiduvaid pärandkultuuri objekte – inimtegevuse jälgi maastikus. Nüüd on see tegevus seadustatud ja seda teevad kultuurilisel ja ajaloolisel motiveeritud koduloouurijad koostöös keskkonnaameti ja muinsuskaitseametiga.

Seadustega ei ole aga reguleeritud selle nn riiklikult mittekaitstava pärandkultuuri objektide kaitsmine hävimise eest. Ja seda ei kavatsetagi teha. Metsamaadel on need objektid kaitstud kaudselt – ilma nende hoidmise ja säilitamise kohustuse võtmiseta ei ole metsaomanikul, olgu selleks siis riik või eraomanik, võimalik oma metsi sertifitseerida.

Tuhandete väiksemate maaomanike puhul on aastakümnete jooksul jõutud arusaamisele, et parim

viis säilitada eelmistelt põlvkondadelt päritud kultuurimärke on omanikukaitse. Seda sõna ei taheta eriti kasutada, kuna sõna „kaitse“ viitab ilmselt mingile ohule väljastpoolt. Parem on rääkida omanikuhoiust, sest see on igale maaomanikule loomupärane – hoida väärtusi, mis paiknevad tema maal. Selleks selgitatakse igale maaomanikule, kelle maal on tähelepanuväärseid pärandkultuuriobjekte – vana verstatulp, ruunikivi, keskaegne ratsatee, sajandivanune karjajootmiskaev ja palju muud, nende objektide kasutusvaldkonda, ajalugu ning kultuurilist seost tänapäevaga.

Enamik maaomanikke väärtustab neid objekte, kuna need tõstavad tema omandi väärtust. Sellega kaasneb tavaliselt ka enesehinnangu tõus. Maaomanike koostöö tulemusena, kui näiteks seatakse eesmärgiks turistide arvukuse suurendamist piirkonnas, võib saavutada piirkonna maine märgatavat tõusu. Kui see seatakse eesmärgiks, tuleb luua kohapealne teavitussüsteem – trükised, viidad, matkarajad. Rootsi kogemused näitavad, et kui maaomanik on kultuurilembene ja tunneb oma maal oleva pärandkultuuriobjekti lugu, on see objekt primal viisil kaitstud.

Sel juhul ei juhtu ehk enam asju, mida meil veel kahjuks ette tuleb – rehielamu lammutatakse küttepuu-

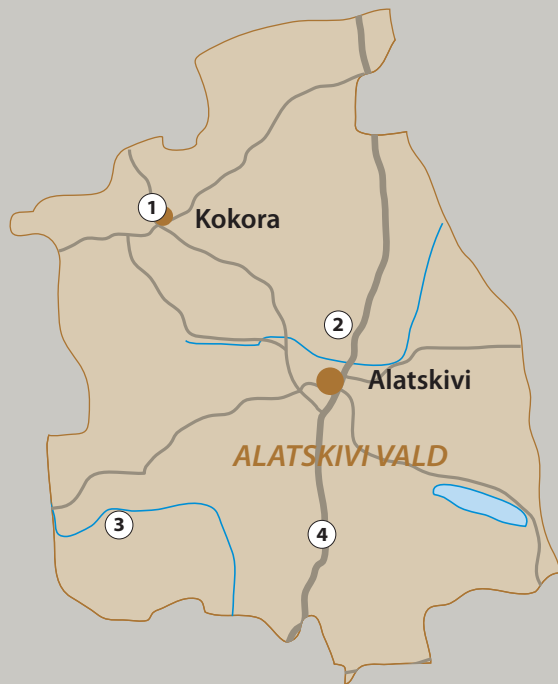
deks, koldega kerisahjust saab kiviktaimla, lubjaahi veetakse ehitusaluseks täiteks, sajanditevanune kiviaed lükatakse mõne puukoorma väljaveoks maatasa.

Pärandkultuuri objektide inventuur ongi teabe kogumine ja esitamine kindla metoodika alusel. Andmed on kogutud teemast huvitatud ja vajaliku koolituse saanud inimeste poolt ning avaldatud Internetis pärandkultuuri kaardirakenduses aadressil [xgis.maaamet.ee](http://xgis.maaamet.ee). Pärandkultuuri objektide inventuuri ei saa mõista ühekordse tegevusena, kirjeldatud on vaid tähelepanuväärsem valim, mida tulevikus on võimalik täiendada. Järjepidev peab olema ka omanike teavitamine ja nende nõustamine pärandkultuuriga seotud tegevustes. Kes saaks seda paremini teha kui piirkonna ja kohalike elanikega tuttav pärandkultuuri inventeerija?

Huvi pärandkultuuri vastu ja tahe neid objekte hoida ei saa tekkida käskude ja keeldudega, kuid samas ei ole reaalne ka sajaprotsendiline omaalgatus. Loodame, et siin raamatus ära toodud valik aitab kaasa kultuurilooliselt kõnekate objektide säilimisele meie mälus. Sellega vältime kodumaastiku muutmist ühekihiliseks pildiks.

*Lembitu Tarang, projekti konsultant*





- 1 Kokora meierei
- 2 Vanamõisa söepõletusahi
- 3 Naelavere meeste punker
- 4 Kärneri veski



## ALATSKIVI VALD

Esimesed märgid inimasustusest Kodavere kihelkonnas pärinevad keskmisest kiviajast, perioodist 9000–5000 a eKr. Omavalitsusüksusena kujunes Alatskivi vald välja 1867. aastal. Kuni 1939. aastani oli tänase Alatskivi valla territooriumil teinegi vald – Kokora.

Pärast II maailmasõda jaotati vald väiksemateks osadeks, mis nimetati külanõukogudeks. 1954. aastaks suurenes Alatskivi külanõukogu liitmiste tulemusena taas peaaegu samadesse piiridesse kui oli vald 1939. aastal.



## KOKORA MEIEREI

Meierei majas asuvad katlaruum, meierei, võiruum ja ait. Katlamaja jaoks ehitati hoone kõrvale kõrge korsten. Praegu on korstna otsas toonekure pesa. Kõrval asuvad laut, kus kasvatati sigu, ja juhataja maja. Eesti Vabariigi alguses asutasid talunikud piimaühistu. Nõukogude ajal toimis meierei piima vastuvõtupunktina. 1988. aastani oli kasutuses Tarbijate Kooperatiivi Kokora kaupluse jõusöödalaona.



677464 / 6503583





126:MEI:001

## VANAMÕISA SÖEPÕLETUSAHI

Sütt põletati mõisa sepikoja tarbeks. Kasehalud laoti ahju põhja riita ja süüdati põlema. Kui tuli sai täisleegi, suleti ahjuava luugiga ja lasti nii, pooleldi ummuksis, põleda seni, kui halud söestusid. Enne söe väljavõtmist lasti ahjul jahtuda. Söeahju kõrval on maakividest lubjaahju varemed.



682205 / 6500684







126:MIA:001

## NAELAVERE MEESTE PUNKER

Punker oli kasutusel 1944. aasta septembri lõpust kuni 1944. aasta 23. novembrini, mil toimus haarang. Punkris viibisid sellel hetkel Edgar Kübarsepp, Oskar Kübarsepp, Voldemar Arula ja Alfred Paap. Tänu kavalusele õnnestus neil välja murda ja põgeneda. Edgar Kübarsepp sai kergelt haavata, kuid paranes metsas peagi.

Voldemar Arula varjas ennast peale haarangut üksinda ja tabati 20. juunil 1947. a oma kodust Augumetsas. Talle mõisteti 15 aastat vangilaagrit. Mees vabanes 1956. aastal.

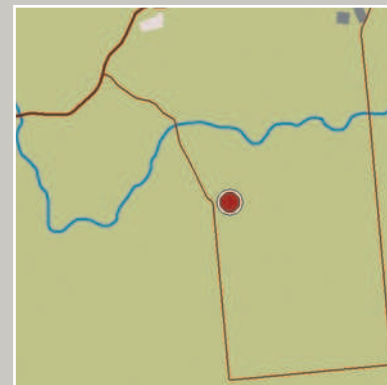
Oskar Kübarsepp tabati 1947. a 1. septembril. Esialgu mõisteti ta surma, hiljem asendati surmanuhtlus 25-aastase vangistusega vangilaagris, kust Kübarsepp vabanes 1958. aastal.

Alfred Paap tabati 27. novembril 1948. aastal Konguta vallas. Talle mõisteti 25 aastat vangilaagrit. Paap vabanes 1953. aastal.

Edgar Kübarsepp tapeti 1952. aasta oktoobris Padakõrves haarangu käigus peidukohast põgenemisel.



676755 / 6496516





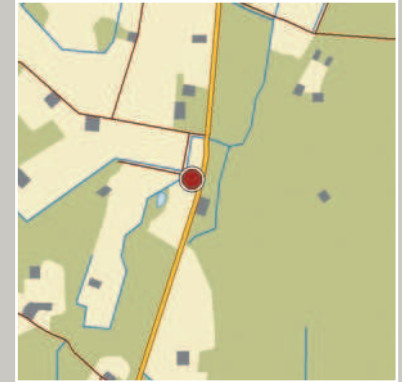
126:MVP:001

## KÄRNERI VESKI

Maakividest veski ehitati 1891. aastal Kopli talu peremehe Friedrich Kärneri soovil. Hoone oli algselt neljakorruseline. 1944. aasta sügisel varjasid ennast veskis kolm Saksa sõdurit. Vene tank tulistas neli lasku veski pihta. Väga suuri kahjustusi sellest ei tekkinud. Kolhoosi Koit ajal võeti veskil kaks korrust maha ja hoonest tehti silohoidla. Alatskivi sovhoosi ajal oli seal lahtise tsemendi hoidla. Praegu on hoone jälle Kopli talu omandis.



681635 / 6496015







126:TUV:001



- 1 Raudläte
- 2 Kullamägi
- 3 Ristikivi

## HAASLAVA VALD

Siinse ala asustus pärineb muinasajast, mida märgivad kivikalmed Unikülas; oma mõju on kindlasti paiknemisel Emajõe ürgorus.

Suhteliselt tasase piirkonna olulisimad maastikuelemendid on Vooremägi ja Kalevipoja künnivagu.

Haaslava vald kujunes välja 19. sajandil mõisavaldade tekkimise käigus. Vallale nime andnud Haaslava mõisa on esmakordselt mainitud 1417. a. Valla suurim keskus, Roiu alevik on sovhoosikeskuseks tekkinud nõukogude ajal.



## RAUDLÄTE

Allika juures õitsenud vanasti jaaniööl sõnajalaõis ja samas olnud ohvrikivi (Väratikivi), mis on nüüd allikale peale vajunud, kuna omal ajal tahtnud Päkste küla Puusta talu peremees lättest kuldset härjaiket välja kaevata. Nimelt olevat ennemuiste sõdade ajal Raudlättesse peidetud kuldne härjaike, teisendi järgi ka vaskne härjaike või Voore linna kuldvõti. Kuldikke kättesaamiseks on palju võimalusi – tuleb jaaniööl minna otseteed ja kõrvale vaatamata allikale, siis tõusvat ike lätte põhjast üles. Või tuleb allikal asuv kivi jaaniööl veeretada teise auku, mis umbes 30 m kaugel. Või minna vana-aasta öösel kell 12 üksinda allikale, sel hetkel pidavat kuldne härjaike seal olema ja ka pääs Voore linna vaba. Kuldikke võivat aga kätte saada ainult see, kes ilma patuta ja oskab peale selle veel tarvilikke sõnu. Igal aastal (teisendi järgi iga 25 või koguni 500 aasta järel) tulevat allikast välja naine, Voore linna kuningatütar, istuvat kivil ja pesevat allikas silmi. Juhtuks keegi selle lühikese aja jooksul (10 minutit) allikale ja annaks talle lauluraamatu või laulutussõrmuse, siis saaks kuningatütar vabaks ja linn kerkiks maa peale.

Kord kõndinud keegi mees Raudlättest mööda ja märganud selles lauda, millel kuldasjad peal. Mees pole esimese ehmatusega julenud neid puutuda ja läinud edasi, pärast aga hakanud kahetsema ja pöördunud tagasi. Pole aga enam näinud ei lauda ega kuldasju. Jaaniööl kuivatanud vanasti ka vanatondid Raudlätte juures raha. 1910. aasta paiku läinud kolm meest öhtusel ajal metsavargile ja näinud lätte lähedal kummalist

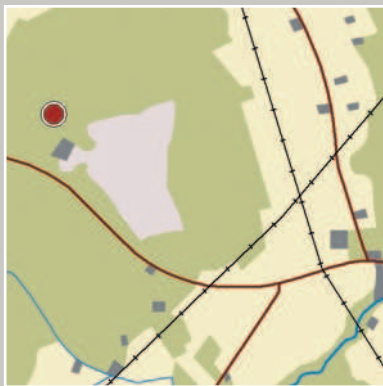
helendust, mis edasi liikunud. Mehed ehmunud ning pöördunud koju tagasi. Kord kohanud jälle metsavaht Undrits lätte lähedal metsas meest, kel kuldrõivad seljas. Allika vesi olnud väga külm ja teinud haigeks, mispärast lapsi hoiatatud sealt joomast – allikasse olevat uppunud kolm härga ja külm vesi tulevat nende sarvedest.

Viimati andnud allikas vett 1922. a ja lõplikult olevat see kuivanud 1960. aastate algul. Ainult vihmasel ajal leiduvat allika põhjas veel väheke vett. Allikakoha näitas kätte üks Vooremäe ümbruse paremaid koduloo tundjaid Ilmar Voltri.

Rootsmäe, L., Rootsmäe, I. Võnnu kihelkonna kohanimed ja ajalugu. 1990. Käsikiri.



668629 / 6463295



185:ALL:002

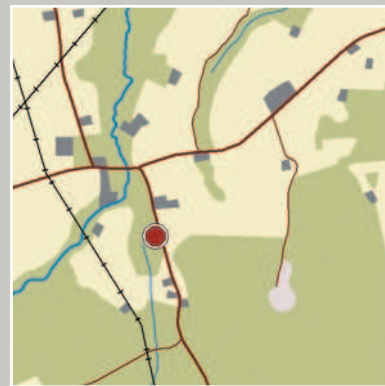
## KULLAMÄGI

Asub Unikülas Tenso talu maal. Mägi jääb talust ligikaudu 100 meetrit edelasse, teisele poole Lootvina teed. Siin asub väike seljandik, kuhu Rootsi kuningas olevat oma kulla matnud. Kõneldakse ka, et mäe kuhjanud üles Kalevipoja kullast adraots hetkel, kui ader murdunud (Kalevipoja künnivagu); kuld olevat veel praegu maa sees. Liivgi mäes olevat kullasegune ning sätendavat päikese käes. Kohalik elanik Leena Prikko (Kulla Leena), kelle tare seisnud mäel 1920. aastate lõpuni, leidnud 1912. a paiku mäest kasetohukastikeses 9 naela Rootsi rahasid, mille müünud edasi kellelegi juudile. Leena Prikko vanaisa olevat varem samuti mäest leidnud väikesi õhukesi kuldrahasid. Siit on leitud ka ehteasju. Mäe lõunakallakul asub suuremat sorti kivi (läbimõõt u 1,5 m ja kõrgus 1 m), mis on pealt laudtasane ja mille ühes küljes on kõrgem rant. Rahva arvates on kivil kaas peal ja kivi ise olevat seest õones, sest väiksema kiviga koputamisel tekkivat eriline hele kõla. Kulla otsingul on varem tahetud kivi mitmel korral lõhkuda. Kord tulnud linnast kolm meest ja kaevanud kivi alla suure augu, kuid on teadmata, kas nad ka midagi leidsid. Kullamäel olevat vanasti tantsitud ja pidusid peetud, kuna lähedal asunud külavain. Ka viimastel aegadel on mäe sees näha kaevamiste jälgi. Ei ole aga teada, kas midagi ka leitud on.

Rootsmäe, L., Rootsmäe, I. Võnnu kihelkonna kohanimed ja ajalugu. 1990. Käsikiri.



671120 / 6461870







185:KON:029

## RISTIKIVI

Kivi paikneb endiste Haaslava, Kriimani ja Vana-Kuuste valdade piiril. See täidab ka täna piirimärgi rolli, kuid seda vaid kruntide piirimärgina. Kivi asub Kärevere (varem Uniküla) Ristikivi talust 1 km läänes.

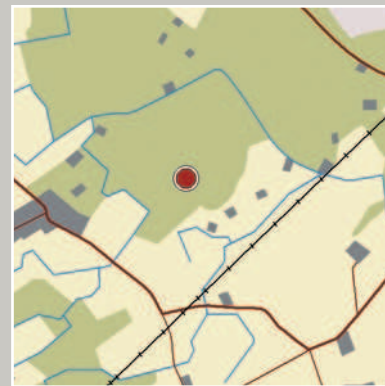
Tegemist on üsna suure pealt lameda kiviga (mõõtmed 2,9×1,8×0,6 m), millesse on raiutud Rootsi rist ja karikas, mõök, võtmed, arv 97 jm.

Praegu on selgesti näha veel ainult rist ning aimata võib ka võtme kujutist. Pärimuse kohaselt olevat sellel kivil Rootsi kuningas lõunat söönud. Teise arvamuse kohaselt on see aga lihtne piirikivi. Ristikivi nimetatakse ka Lai-kiviks. Ümberkaudne mets on üsna tihe ning ligipääsuks tuleb kannatust varuda.

Rootsmäe, L., Rootsmäe, I. Võnnu kihelkonna kohanimed ja ajalugu. 1990. Käsikiri.



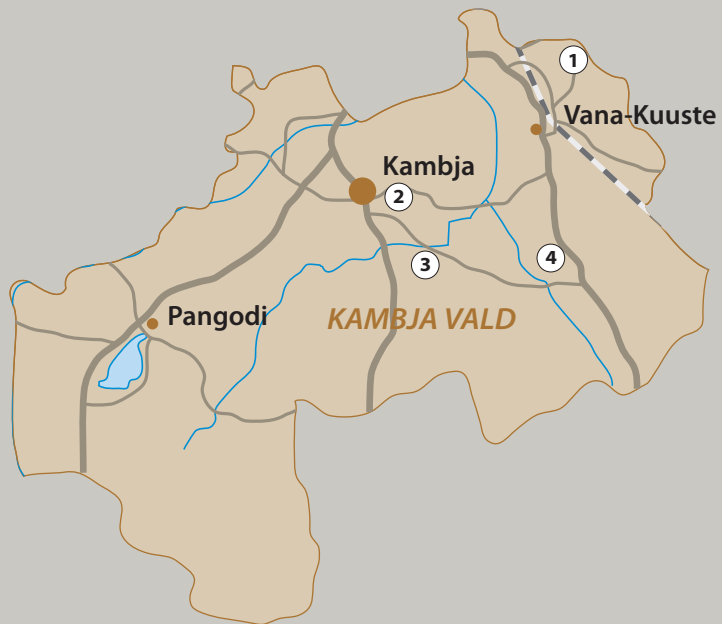
668106 / 6461535







185:PIM:002



- 1 Keelatud siht
- 2 Kambja kihelkonnakooli mantelkorsten
- 3 Suure-Kambja kooli hüdroelektrijaam
- 4 Henno põlistalu häärber

## KAMBJA VALD

Kihelkonnakeskusena mainitakse Kambjat esmakordselt 1472. aastal, kuid sealse kirikaia kohal on kalmistu olnud juba 13. sajandil. Valla alguseks võib lugeda aastat 1892, kui Suure-Kambja, Uue-Kambja ja Raanitsa kogukonnad liitusid Kambja vallaks. Eesti kultuuriloos paistab Kambja silma mitme olulise sündmuse poolest: siin asutati üks esimesi talurahvakoole (1686), aastast 1794 leidub esimene kirjalik ülestähendus laulukoori esinemisest ning Vana-Kuustes avati esimene kõrgem põllumajanduse õppe- ja uurimisasutus tervel Tsaari-Venemaal (1834). Lähiminekis on Kambjale kuulsust toonud Johannes Kotkas ja Julius Kuperjanov.



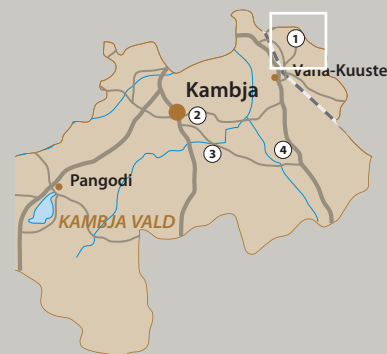
## KEELATUD SIHT

Vana-Kuuste mõisa viimane, võõrandamiseelne mõisnik aastani 1919 oli von Sievers. Henrik Visnapuu oma raamatus „Päike ja jõgi. Mälestusi noorusmaalt“ (esmatrükk 1951. a Lundis) on mõisahärra kohta kirjutanud järgmist: „Metsas hulkumist ta ei sallinud. Seepärast hoidusime ta kuusekoorest „jahilossist“, mis asus Röövlimäelt läbi metsa umbes Otase talu suunas minnes tihedas metsas. Nuuskimas sai säääl siiski käidud. See oli põnev paik, kuna kõneldi, et härra peab siin suuri joominguid ja et tuuakse siis sinna linnast kabtlasi naisterahvaid. Üks kalessitais selliseid naisi sõitis kord Reolast läbi Vana-Kuuste poole või kaugemale. Nad pakkusid meile poisikestele kompvikke, kuid keegi meist ei võtnud midagi vastu. Me teadsime juba, mida niisugused naisterahvad teevad ja et nad kurja haigust põevad.“

Tõenäoliselt on nimi „Keelatud“ tulnud mõisahärra vastavasisulisel käsu tõttu ja sellega on lihtrahvast tema liikumisteedest eemale hoitud. Mõisahäärberist alanud alleega ääristatud tee on toonud mõisniku siia kanti kas ratsutama või jahti pidama. Ka rahvasuu räägib, et selle tee lõpus olnud majake, kus mõisahärra lõbusalt aega veetis.

Ent siiski, kui see polnudki von Sievers, kes siin „jahilossi“ omas, siis äkki mõni tema eelkäijatest. 1744. aastal sündis Vana-Kuuste mõisas Otto Reinhold Ludwig von Ungern-Sternberg, kes hiljem Hiiumaal Suuremõisas elades on saanud tuntuks Hiiumaa hullu krahvi ja mereröövlinas...

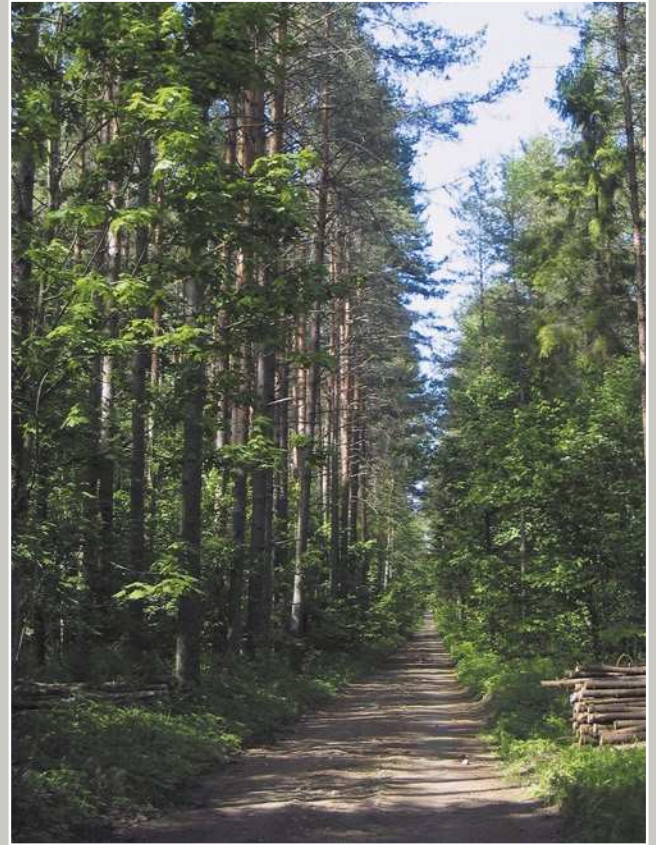
Visnapuu, H. Päike ja jõgi. 1995.



664I82 / 6462307







282:KON:001

## KAMBJA KIHELKONNAKOOLI MANTELKORSTEN

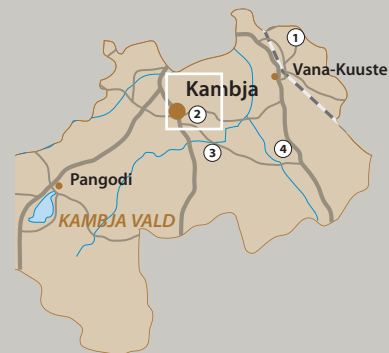
Kambja kihelkonnakool tegutses aastatel 1852-1919. Rahvasuus on kooli kutsutud köstriks, seda ilmselt köstri tähtsuse tõttu. Tänapäeval on koolist säilinud hoone varemed ning rusuhunnik, mille keskel kõrgub mantelkorsten. Viimane väärriks kindlasti hoidmist, säilitamist ning eksponeerimist nii mälestusmärgina kihelkonnakoolile kui ka lihtsalt eripärase arhitektuurilise vaatamisväärsusena. Mantelkorsten oleks mälestusmärgina tahvliga kivist elavam, oma lugu jutustav konteksti kuuluv objekt.

Teadupoolest olnud siin koolis 1914/15 õppeaastal koolmeistriks Julius Kuperjanov. Veel varem, 1887. aastast õppis kihelkonnakoolis kambjalane August Hanko, tulevane poliitik ja kirjamees, kelle mälestusteraamat kultuuri-loomiste memuaaridega kannab pealkirja „Oli kord...“ I-II (1939–1941). Just sel list nimetust kannab tänapäeval Kambja valla ajalehe Koduvald koduloolisa.

1915. aastal valiti kihelkonnakooli juhatajaks Johannes Pütsepp. Ajad olid rasked, sest käis I maailmasõda ja puudus oli õppevahenditest. Pütsepp pöördus mõisnike konvendi eesistuja Vastse-Prangli mõisniku von Oettingeni poole, kes vastas: „Minule kihelkonnakooli haridusega moonakaid vaja ei ole“. Kirjavahetuse eest Maakonnavalitsusega tagandas mõisnik koolijuhataja ametist. Pärast seda pidas Pütsepp kooli neli aastat omal kulul.

Loodetavasti säilib Kambja kihelkonnakooli mantelkorsten nii pärandkultuuriobjekti kui omalaadse mälestusmärgina.

Tootsi Taskud. 13. aruanne. 2008.



659224 / 6458360





282:MAT:001

## SUURE-KAMBJA KOOLI HÜDROELEKTRIJAAM

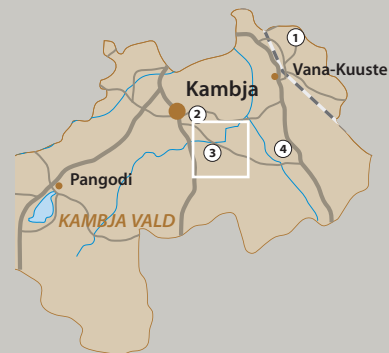
Hüdroelektrijaam ehitati õpilaste ja õpetajate ühistööna. Rajatis hakkas elektrivoolu andma 23. märtsil 1955. a. Otsus oma elektrijaam ehitada tekkis seetõttu, et puudus väljavaade lähiaastatel riiklikust elektrivõrgust voolu saada ning õppetöö lihtsustamiseks. Kohalik elektrijaam töötas aastani 1961. Siis lõpuks ühendati Suure-Kambja riikliku elektrivõrguga.

Õpetajate ja õpilaste kollektiiv tegi läbi ettevalmistusperioodi, mille käigus korraldati ekskursioone teiste elektrijaamadega tutvumiseks. Ehitustööd algasid 10. märtsil 1954. Ilukirjandusliku teose „Metsajõe alistajad“ (1963) autor Valentin Ruškis kirjeldab värvikalt hüdroelektrijaama ehitusega kaasnenud emotsioone ja sündmusi. Tõsi, kohati veidi nõukoguliku hasardi ja paatosega...

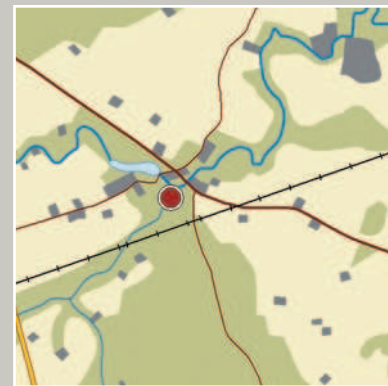
Suvekuudel, kui lapsed koolivaheaega ja õpetajad puhkust pidasid, tehti paus ka elektrijaama ehitusel. Jätkati taas sügisel, mil ühe tööna vedasid õpilased püstitatud elektripostidele juhtmed. Selleks ajaks oli koolis tehtud nii palju installatsioonitöid, et 10 lampi võisid anda valgust. Kevadel, kui hüdroelektrijaam pidulikult avati, valgustas see koolimaja ruumid, õpetajate elumaja, metskonnamaja, rahvamaja ja kaht talumaja. Elektrijaam öösiti ei töötanud. Kooli direktori Jaan Aia igapäevane kohustus oli hommikul elektrijaam käivitada ning öösel elektri andmine lõpetada.

Elektrijaam pole säilinud. On vaid mälestus, kinnikasvanud koht oja ääres ning veepiiril üksik aampalk tükikese laudseinaga. Kambja kooli muuseumis saab näha maali kooli hüdroelektrijaamast, nähtuna kunstnik L. Saartsi pilgu läbi.

Tootsi Taskud. 4. aruanne. 1999.



660003 / 6456459







282:KEJ:001

## HENNO PÖLISTALU HÄÄRBER

Henno põlistalu ajalugu ulatub tagasi aastasse 1873. Aastal 1912 sai talu omanikuks Karl Lentso (Lensu). Juuniküüditamine viis pere 1941. aastal sunniviisiliselt Siberisse. Pärast neid pererahva jaoks traagilisi sündmusi on Henno talu häärber näinud nii mõndagi, kui see vaid rääkida oskaks!

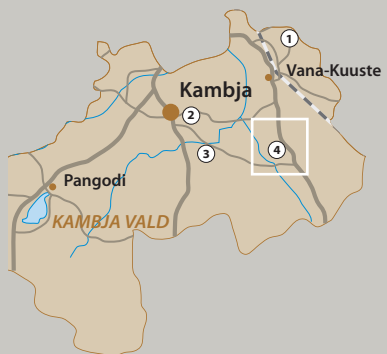
Tõenäoliselt on häärber ehitatud aastatel 1926–1928 Eesti Maapanga ehituslaenuga, mis kohustas ehitama sindlikatusega puust elumaja. Häärber on kahekordne krohvitud seintega püstpalkmaja, mille peasissekäigu kohal on sammastele toetuv põneva arhitektuurilise lahendusega rõdu.

Pärast II maailmasõda, pärast purustusi ning taastamistöid võõrustas häärber mõnda aega venekeelset lastekodu (lasteaeda), mis oli seotud raudteega ja raudteevalitsusega. 1958. aastal majutas lastekodu Lõuna-Eestis geoloogilisi kaardistustöid tegevat Tartu rühma (grupijuht K. Kajak) tingimusel, et geoloogid puurivad lastekodule puurkaevu. Kaev sai tehtud, ent lastekodu ei tegutsenud seal enam pikalt. Geoloogid elasid ja töötasid majas kuni 1965. aastani. Häärberis on elanud ka kolhoositöölised ja kooli kokk. Geoloogid peatusid siin ka hiljem, 1975. aastal. Häärberi esimese korruse parempoolsed aknad on trellitatud. Siin hoiti kolhoosi Tee Kommunismile tuletõrjearustust ja voolikuid.

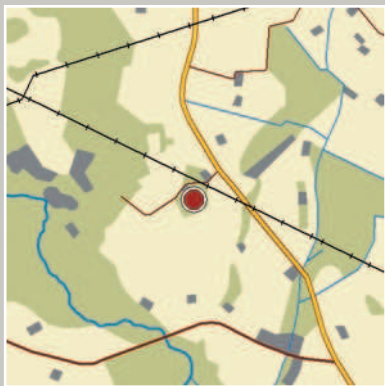
Ühed viimased ja salapärasemad asukad olid Leningradist pärit ehitajad või kaardistajad, kelle täpne ülesanne ja missioon on teadmata,

kuid keda on seostatud ka geoloogidega. Kummatigi elasid nad siin üsna laia elu. Rühmale toodi otse Leningradist toit ja tööriided kohale. Saadud toidukraami (konservid, suitsuvorst) ja riideid müüdi kohalikule rahvale. Väga sageli peeti pidusid ja joominguid, oma tarbeks aeti ka puskarit. Häärberi juurde kerkinud garaažid ja telliskividest kõrvalhooned on tõenäoliselt nende ehitatud. Rühm oli sunnitud Eestist lahkuma taasiseseisvuse saabumisel 1991. aastal. Siitpeale on häärber olnud elaniketa.

EAA.2381.2.6716

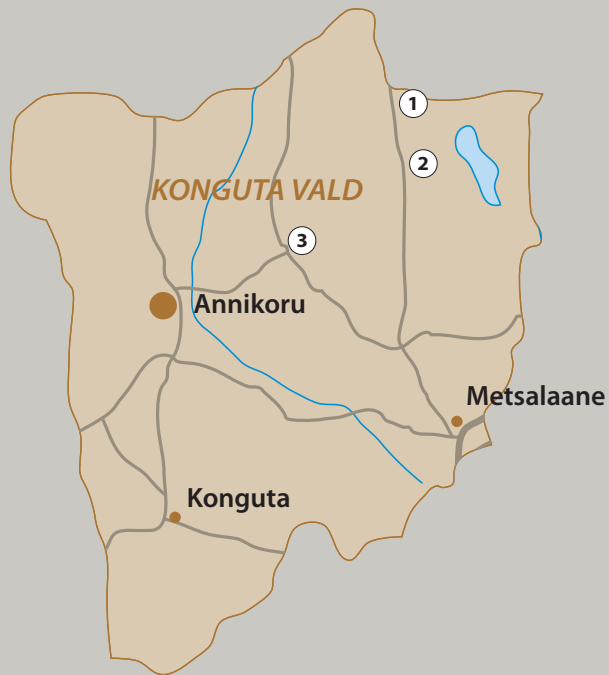


663780 / 6456507



282:TAK:025





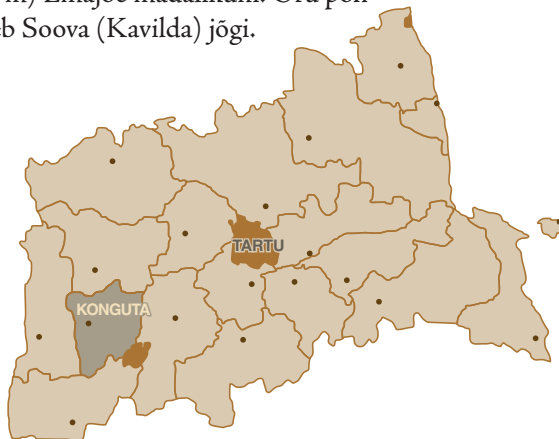
- 1 Ratniku sepikoda
- 2 Taavitse talukoht
- 3 Aru vahtkonna kordon

## KONGUTA VALD

Konguta (*Congota*) piirkonna arengus on tähtsat rolli mänginud Tartu piiskopkonna läänepiiril paiknenud 1260. a asutatud Konguta vasall-linnus. Konguta mõisad kuulusid Tiesenhausenite suguvõsale.

Liivi sõja lõppedes langesid Tartu piiskopkonna alad Poola valdusse. Põhjasõja käigus tabasid piirkonda mitmed rüüsteretked, kohalik rahvas varjus Teedla ja Sangla soodesse. 1896. aastal tekkis Puhja kihelkonda kogukondade ühendamise tulemusena Konguta vald.

Piirkonna maastiku suurvorm on Kavilda ürgorg, mis läbib kogu Konguta valla territooriumi ning ulatub ühelaiuse ja sügava oruna (kohati 42 m) Emajõe madalikuni. Oru põhjas lookleb Soova (Kavilda) jõgi.



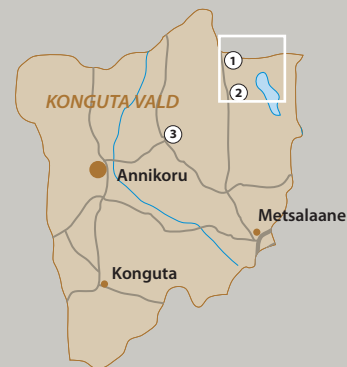
## RATNIKU SEPIKODA

Albert Ratniku sepikoja hoone ehitas tema isa Andres Ratnik 19. sajandi lõpul. Poeg Albert laiendas seda ja ehitas hoonet ümber 1920. aastatel. Töökojas oli kaks ruumi. Esimeses ruumis paiknesid kaks ääsi ja kaks alasit, samuti ka käsitsi ringiaetav puurpink rauatöö jaoks. Teises ruumis oli rihmülekanedega metallitreipink. Jõuallikaks oli seal ratastel aurukatel, mis seisis ruumis sees seina ääres.

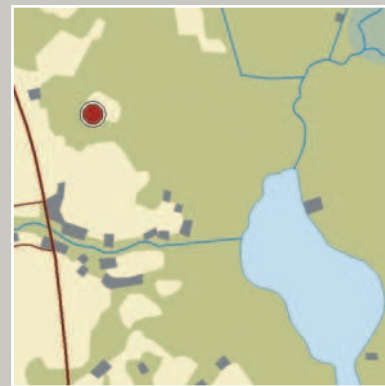
Samas ruumis asus ka vankrirataste „pussiaukude“ puurimise ja puitosa tsentrisse treimise pink. Vankriratas kinnitati tõmmitsatega spetsiaalsele rauast alusele ja vankriratta rummu sisse puuriti auk, kuhu läks metallist puks, nn „ratta puss“. Pärast seda pandi ratas vertikaalsuunas pöörlema ja enne raudrehvi paigaldamist toimus kogu puitosa tsentrisse treimine. Vankrirataste töötlemise treipink käitati ühesilindrilise petrooleumimootoriga. Sepikoja esisel õuealal oli munakivisillutis. Õues asus hobuste rautamise pukk.

Juhan Tehvandi andmeil moodustati Albert Ratniku eestvedamisel 1927. a Aru-Kannuküla Masina Ühisus, kus ta ise oli masinist (masina hooldaja). Ühisuse liikmeskonda kuulusid peale Ratniku veel nelja talu pered. 1929. a mais ehitati Koni talu maadele masinakuur, sest sepikoja juurde ei võimaldanud teoolud igal aastaajal aurukatlega sõita.

Tööd ja tegemised ulatusid Ulila valla Siberinurme ja Kaimi, Puhja valla Kavilda, Mõisanurme ja Järvaküla küladesse. Rehepeksu töömahtu hinnati saadud vilja mõõtmisel vakkades. Pärast Albert Ratniku surma 1959. a viidi sepikoja sisustus Erumäe kolhoosi III brigaadi keskusesse Sarve talu rehehoones. 1960. a lõpul jäi sepikoda seisma ja kogu sisseseade veeti laiali.



640430 / 6465657







MASINA JA SEPPA  
TÖÖKODA  
**A. Rebnik**  
Elva, Aru vald.

331:MTH:001

## TAAVITSE TALUKOHT

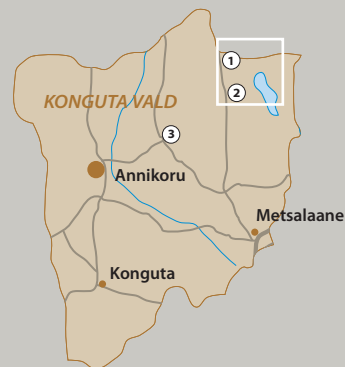
Taavitse oli kõige suurem talu Karijärve külas. Kokku oli maad 61 ha. Talu peremehe Kaarel Jensoni poeg Rudolf Jenson moodustas 1921. a Aru Muusika Seltsi. Seltsi tegevus kajastub päevikutes, mida Jenson on pidanud alates aastast 1921.

Juhan Tehvand mäletab, et muusikaseltsis oli kokku viisteist liiget. Rudolf ise mängis viiulit ja klaverit. Vennad Karl-Hendrik ja Nikolai mängisid keelpille – kannelt ja mandoliini. Samast külast pärit Peeter Juhanson mängis löötsa. Kas orkestris kasutati ka puhkpille, külakeeli „ähkpille“, ei ole teada. Toimunud pilliharjutused, peod ja leeripäevad on päevikus kajastatud päevade kaupa. Suuremad peod toimusid Aru koolimajas, suvised üritused Oimäel. Seltsil oli ilusaks traditsiooniks külainimeste äratamine pillimänguga nende sünnipäeva hommikul.

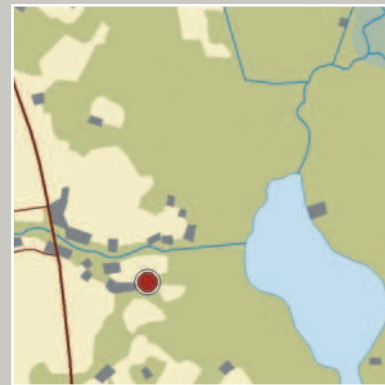
Pärast peremees Kaarel Jensoni surma 1931. a jagati talu tema kolme poja vahel. Kohapealseteks talu edasiarendajateks jäid Rudolf ja Elmar Jensonid.

Taavitse talul oli suur puukool. Rudolf Jensoni taluosas silmastati viljapuid ja toimus istikute müük. 1933. aastal on kirjas esimene õunapuustja. Alates 1938. a on hakatud pidama puukooli tööde registrit. Nii on päevikut sirvides võimalik hinnata tööde mahtu, mida selles talus tehti. 1940. a silmastati näiteks talu puukoolis 1140 ploomi-, 1524 kirsi-, 1055 pigni- ja 4413 õunapuud.

Erumäe kolhoosi ajal silmastamist enam tehtud ei ole. Puukool hakkas hääbuma, sest ei toonud põllumajandusega tegelevale kolhoosile tulu. Praegu on puukooli ja õunapuuaia umbes 2 ha suurune ala kasutusel põlluna.



640765 / 6464566







331:ТАК:001

## ARU VAHTKONNA KORDON

See on vana mõisaaegne metsavahikoht. Koos juurdeehitusega maja lõunapoolses otsas on hoone pikkus 35 m. Õues asub vana ait.

Siin elanud ja metsavahtidena töötanud inimeste nimekiri on pikk: Mihkel Krotman, Hans Serk, Kitus, Holman, August Lääne, Karl Menning, Jaan Pihlap, Eino Gusev. Võimalik, et mõni nimi jäi nimetamata.

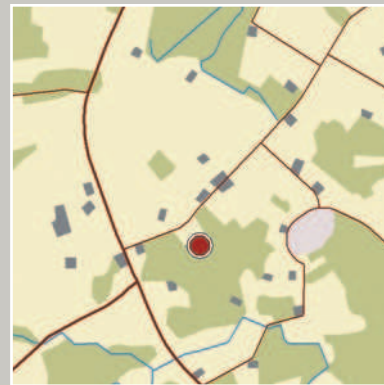
Eesti Vabariigi ajal olid metsavahi käed-jalad tööd täis ja valvamisega oli tükk tegemist. August Lääne on jutustanud, kuidas tema oma kahe hobusega suutis vaevalt 6–7 lahustükil silma peal hoida. Kui metsavaht oli väsinud hobuse teise vastu vahetanud ja uut ringi alustas, leidis ta, et ikka on keegi metsast hangu- või rehavarre või küttepuid jõudnud virutada. Lõpuks oligi mees alla vandunud ja ameti noorematele jätnud.

1985. aasta paiku tehti maja lõunapoolsesse otsa juurdeehitus ja hakati lambaid pidama. Lambakari oli umbes 80-pealine. Sellel ajal pandi majale ka eterniitkatust ja metsameeste austusest vana aida vastu sai ka sellele vajalik eterniit elumaja arvelt näpistatud.

Karl Menning oli hea huumorimeelega koloriitne kuju. Teda teatakse ning mäletatakse praegugi. Jaan Pau meenutab, et Menning olevat teda koju sõidutanud metsniku metsa viinud ja tolele üht tamme näidates öelnud, et selle tamme saad nüüd selle sõidu eest omale. Tamm muidugi kasvab siiaamaani ja on nende aastatega ainult kõrgust ja jämedust juurde visanud.

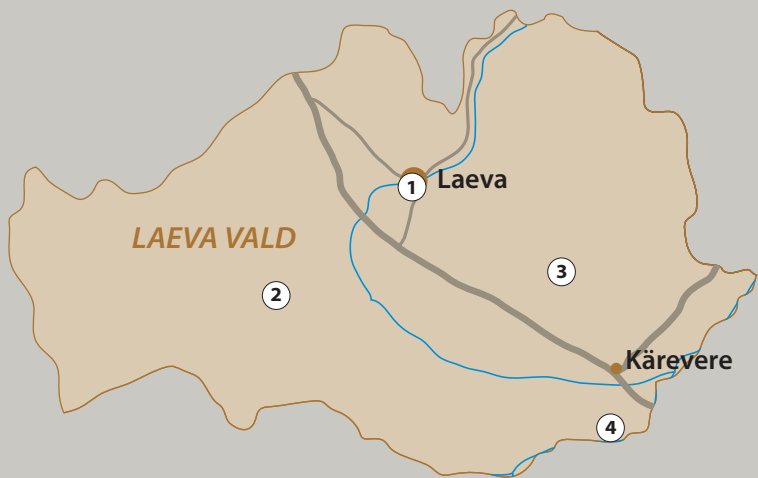


638077 / 6462737





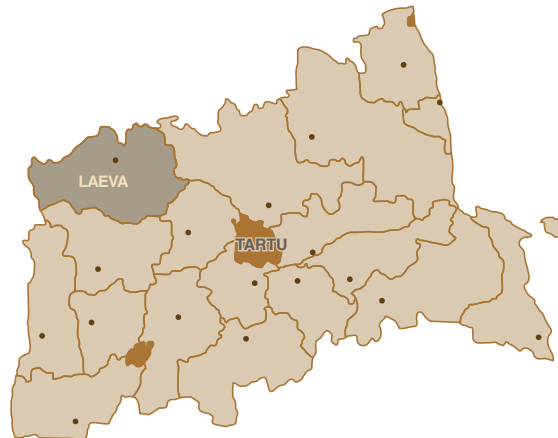
331:VKK:001



- 1 Kellahaud ehk kellaauk
- 2 Rehessaare talukoht
- 3 Vibulaane talu laut
- 4 Ihamaa luht

## LAEVA VALD

Soode- ja metsaderikka valla suurim keskus on Laeva küla, mida on esimest korda mainitud 1295. a (*Hagge, Layuas*). Inimtühi ei ole see piirkond aegade jooksul siiski olnud: soosaartelt võib leida inimasustuse jälgi ja rabamaastikult märke neid ühendanud taliteedest. Omapärane maastikumoodustis soosaladel on ligi 4 km pikk liivaseljandik – Peenar ehk Kalevipoja tee. Metsarikkus on võimaldanud piirkonnas kunagi tegeleda ka klaasitootmisega, teadaolevatest suurim on Tõrma klaasikoda.



## KELLAHAUD EHK KELLAAUK

Laeva külas Saariku talu taga kinnikasvanud jõekäärul oleva Kellahaua kohta on mitmeid pärimusi. Ühe neist pani 1920. aastal kirja ka Paul Berg (keeleteadlane Paul Ariste).

Siinkohal aga Juhan Maureri poolt 1930. aastal kirjepandu: „*Laeva praeguse surnuaia taga mäel olnud umbes 200 aastat tagasi kirik, mida kutsutud Jaani (või Johannese) kirikuks. Rahvas käinud meelsasti kirikus ja elukombed olnud laitmatud. Vene-Rootsi sõja ajal tehtud see kirik maatasa, kirikukell aga uputatud Lätti aia taha mudaauku. Sellest ka rahvasuus säilinud nimetused Kellaauk või Kellahaud.*“ Laeva rahvas pööranud jumalale selja, sest:

„Miks sa ei keelanud, jumal?

Miks sa ei aidanud, jumal?

Miks sa siis vaikisid, jumal?

Sina ju nägid ja kuulsid...“

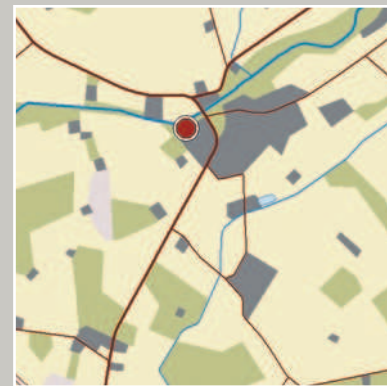
(A. Pirn)

Nii küsisid inimesed jumalalt tolle leegilõomasel ööl, kui mustad härjad vedasid halavat kella üle tuisuvaalude mudaauku.

Tamm, V. Igas talus oma taar. 2004.



638637 / 648550I







383:KUL:001



## REHESSAARE TALUKOHT

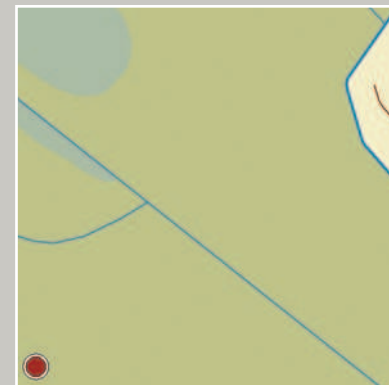
Rehessaare on näide eestlaste visadusest, kes asustasid ka rabasaari, kui seal oli kasvõi tükike maad põllupidamiseks. Tuli ju kogu majapidamiseks vajalik vedada mitu kilomeetrit läbi raba. Sinna veeti mööda laudu isegi rehepeksugarnituur. Talvel külmunud rabas oli muidugi liiklus lihtsam. Rehessaaret läbibki Selli–Pureti talitee.

Talu asutamisaeg ei ole teada. See võis toimuda juba 17. sajandil, kuna esimene talu Sookülla – Selli – rajati 1660. aastatel. Mihkel Sell oli kroonut teenides viga saanud ja võimud andsid talle tasuks loa riigimaale kodu rajada.

Viimane elanik Rehessaarel oli Rein Mikk, kes elas seal aastatel 1963–1982. Pärast seda kasutas maja mõned aastad suvilana Alam-Pedja looduskaitseala üks rajajatest Einar Tammur.



634267 / 6481846





383:TAK:004

## VIBULAANE TALU LAUT

See tore kivilaut valmis puhaslaudana aastal 1936. Laut on ka ainuke ehitis, mis pärast sõda ja kolhoosikorda, tõsi küll räsituna, taluhoonetest alles jäi.

Talu mainitakse esmakordselt 1811. a maarevisjonis. 1869. aasta jüripäeval kolisid Mai ja Jaan Kruus Vibulaane renditallu. Teel olles sündis vankris Jüri, kellest sai peremees, kui talu 1900. a päriks osteti. Jüri Kruus oli ka 1920. aastatel vallavanem, ta juhatas laulukoori. Kuna Jüri pidas haridust väga oluliseks, õppisid kõik tema kolm poega Treffneri gümnaasiumis.

Osteti tõuloomi ja tehnikat. Talul oli rehepeksugarnituur ja auru- katlaga töötav veski. Oli ka rehielamu, ait-kuivati, hobusetall, küün, masinakuur, saun ja kaks keldrit. Nagu paljudes eesti taludes, hävis või lammutati kogu see raske tööga saavutatu pärast sõda.

1950. aasta aprillis toimus täiendav küüditamine, mille vältimiseks põgenes pererahvas ise kodust Siberisse. Talu asustasid võõrad, kes lammutasid ja lagastasid. 1965. a jäi maja tühjaks. 1977. aasta maaparaandustööde käigus lammutati kõik hooned peale lauda, sealhulgas ka rehielamu.

1990. a tagastati talumaa, Kruuside järeltulijad alustasid Vibulaanel uuesti majapidamisega. 2006. a valmiski uus elumaja ja taastatakse unikaalset lauta.



643582 / 6482503





383:LAU:001

## IHAMAA LUHT

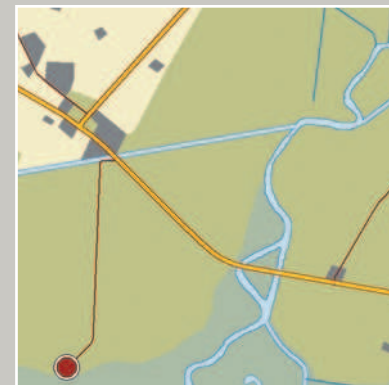
Alam-Pedja looduskaitsealale jäävat Ihamaa luhta kaunistab üleujutatav suurlamm koos paljude vanajõgedega. See paik on eriti veetlev varsakapjade õitsemise ajal.

Luhtasid on niidetud sajandeid. Ihamaakingu talus elanud kalur Kaarel Pensa on öelnud, et Emajõe-äärsete heinamaade vanust ei tea keegi. Need heinamaasiilud olid väikesed, kahe-kolme hektari suurused lahustükid. Suviti tulid inimesed Kärevere kanti heina tegema Kongutast, Puhjast, Tartust ja Laevast.

Looduskaitseühingu Kotkas eestvõttel on Emajõe-äärseid luhtasid taastatud ligi 800 hektaril.



645003 / 6477770



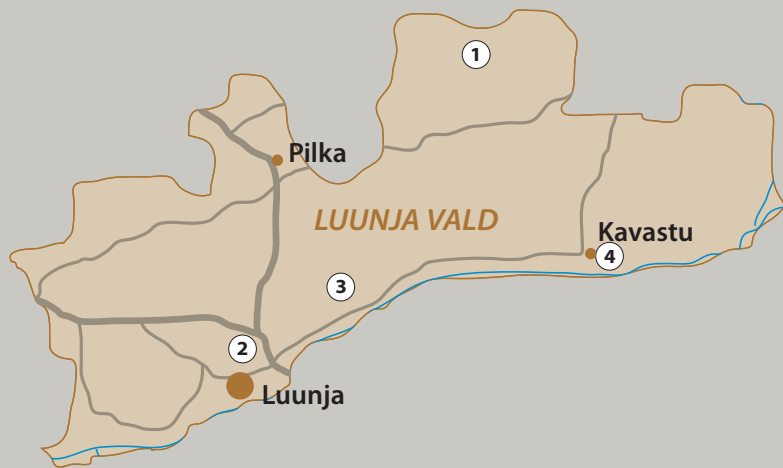
Ader, A. Linnulennul mööda Emajõge. 2005.





383:PUM:001





- 1 Pelgupaik Pähklissaarel
- 2 Von Münnichite perekonnakalmistu
- 3 Luunja koolimaja
- 4 Kavastu mõisa moonakamaja

## LUUNJA VALD

Emajõe põhjakaldal paiknev Luunja vald ulatub Tartu linnast Emajõe Suursooni. Ürikutes on esimesi teateid Luunja mõisa kohta (*Lunia*) aastal 1503, mil see asus Vanamõisas. Praegusesse Luunjasse toodi mõis Poola võimu ajal, hiljem oli see Tartu Maarja kiriku majandusõu (*Proposthof*). Emajõe veeteel oli läbi aegade oluline Kastre: aastatel 1279–1704 Kantsi kindlusena kui Tartu eelkaitsepost ja 1784. aastast kuni eelmise iseseisvusaaja lõpuni samanimelise kõrtsina.



## PELGUPAIK PÄHKLISSAAREL

Kohalike jutu järgi olnud saar pelgupaigaks juba Jäälahingu (1242) ajal. Siia tulid kohalikud inimesed koos oma kariloomadega sõjategevuse eest varju ka II maailmasõja ajal 1944. a, kui toimus Emajõe forsseerimine Punaarmee poolt. Räägitakse, et siis oli saarele kukkunud ka sõjalennuk. Sarnased pelgupaigad olid veel Kuivassaarel, Keedikodu niidus ja Tammemäel.

Selle kohaga on seotud järgmine pärimus, mille jutustas Marie Müürsepp (s 1939) 2003. a:

*„Sääsküla liina väretid seisava Lauke järve vii siis. Kõik see Sääsküla varandus seisab Pähkla saares – kuld, hõbe ja kolme hobese pääluud, kellega Karl XII ratsutas.“*

Laukasoo oli ka oluline lississetulekuallikas kohalikele elanikele, mida iseloomustab hästi Postimehes 30. septembril 1933. a ilmunud sõnum:

*„Marjad annavad lississetulekuid. Veel ei ole valminud kuremarjad, kuid marjanaisi on juba marjasood „kuivalt“ täis. Igal hommikul 8–9 vahel sõidetakse hobusega, vankril 6-7 naist, marjasoo lähedusse tallu, kuhu hobune kogu päevaks jäetakse ja jala edasi minnakse. Tartu läheduses suuremaks ja rünnatavamaks marjasooks on Lauka soo Tammistu, Luunja, Kavastu valdade piires. Selles soos arvatakse mõni päev olevat üle 150 marjulise. Üks Tammistu perenaine koos tüdrukuga korjanud möödunud nädalal ligi paar vakka kuremarju.“*

ERA II 239,615(6)



674765 / 6481109





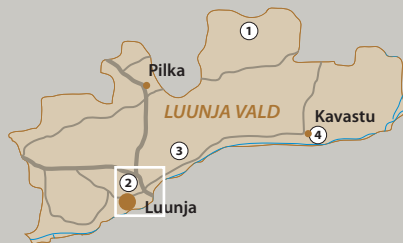
432:PAP:003

## VON MÜNNICHITE PEREKONNAKALMISTU

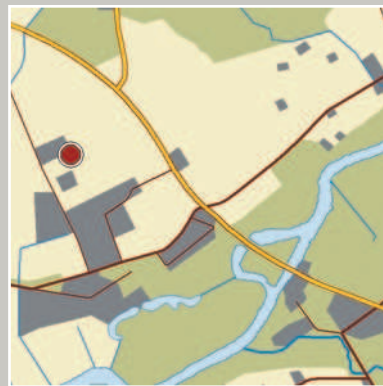
Burckhard Christoph von Münnich (1683–1767) oli Venemaa teenistuses maailmas tuntuks saanud kindralfeldmarssal ja poliitik. Tema arvele võib panna Vene vägede võidud 1734. aastal Danzigi (Gdanski) all ning 1736. aastal sõjas Türgiga, kus ta oli ülemjuhataja. Aastatel 1740–1741 oli ta üle poole aasta ka Venemaa peaminister, lisaks on ta juhtinud Riia kindluse ning Paldiski ja Kroonlinna sõjasadama ehitamist.

Von Münnich on maetud Luunja mõisasüdamest kilomeetri jagu põhja pool asuvale perekonnakalmistule. Täpsemalt kunagisele perekonnakalmistule, sest nõukogude perioodil lõhuti ja rüüstati kõik sealsed hauatähised, misjärel annab kalmistu asupaigast aimu vaid sinna suunduv allee ja väike põlispuude salu. Sedagi vaid teadjatele, sest rüüstamise tagajärjel on kalmistu asukoht pea täielikult unustatud.

Mõisaplaan pärineb aastast 1827, kalmistu asukoht paremal ülal.



668390 / 6472894





432:HAU:008

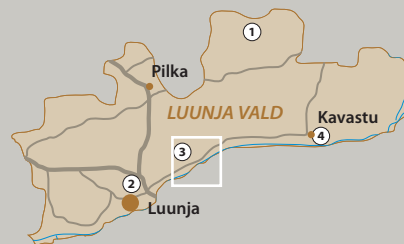


## LUUNJA KOOLIMAJA

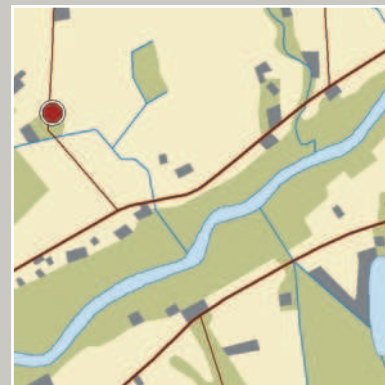
Ehitusmeistrite A. Nuija ja A. Golubevi juhendamisel valmis 1932. a sügiseks Luunja kooli uus hoone, milles oli kolm klassiruumi (120 õpilasele), käsitööklass, saal, õpetajate tuba, rieteruum, köök, kaks internaadiruumi (40 õpilasele), kooliteenija tuba ja kolme õpetaja eluruumid. Koolijuhatajaks oli Tartu Õpetajate Seminari haridusega Gustav Laurson (pärast nime eestistamist Kusta Laursoo), kes töötas Luunja algkoolis 1944. a suveni.

Eesti Vabariigi aastatel töid uued õppeained ja õpetamisviisid kooli palju värskust ning elevust, kuid kõigele heale ja ilusale järgnesid rasked sõja-aastad. 1944. a oli Luunja kooli ajaloos kõige süngem. 26. veebruaril langes sõjalennukite pardarelvade tule ohvriks neli Luunja valla last, kes mängisid pahaaimamatult koolimaja juures. Sõjatules hävis ka uus koolimaja. Koolitöö jätkus jällegi ümbruskonna taludes, hiljem vallamaja ruumides.

Jõgioja, A. 240 aastat kooliharidust Luunjas. 2005.



671165 / 6474708





## KAVASTU MÕISA MOONAKAMAJA

Varaseimad teated Kavastu mõisast pärinevad aastast 1544. Esimese omanikuna teatakse Jakob Krabbet. 1614. a omandas mõisa Pavel Salesky, kelle järgi saadud nime *Saleskyhof* kandis mõis üsna pikalt. 18. sajandil kuulus mõis lühikest aega krahv Šeremetjevile, 1896. a omandas selle parun Werner Wolff, keda rahvasuu mäletab kui hullu parunit. Viimane omanik oli parun Knorring. 1920. a mõis riigistati ja tükeldati.

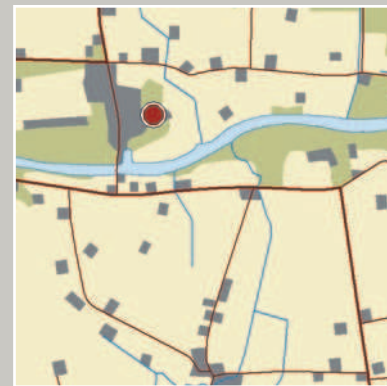
Kavastu mõis paikneb viljaka põllumaaga lainjal moreentasandikul, mida liigestab Emajõe ürgorg. Mõisaansambel asus Emajõe kõrgel kaldal ja jagunes kaheks osaks: peahoone seda ümbritseva pargiga, mis moodustasid ühtlasi ansambli tuumiku ning pargi kõrval omaette ansamblina majapidamishooned.

Moonakamaja asus mõisakompleksi idaosas sõidu- ja tööhobuste tallide taga. Selle juurest saab alguse ka mõisaparki ja endist mõisateed ääristanud kiviaed. Hoone ise on olnud kahekordne ning selle vastas oli tööliste kasutuses olnud kaev ja laut. Praegu on hoonest alles umbes meetrikõrgused seinad Palmako tootmishoone kõrval.

Maiste, J., Nutt, N. Tartumaa mõisad. 2005.



678338 / 6475137





432:MOM:001



- 1 Virvisaare
- 2 Juura talu
- 3 Meeksi pulmakivi

## MEEKSI VALD

Tartumaa kagunurgas asuvas Meeksi vallas on kümme küla. Suure osa valla pindalast moodustavad metsad ja sood, kevadeti ujutab siin Peipsi järv suured alad üle. Vald on oma piiriäärse asukoha tõttu ajaloo vältel kõikides sõdades kannatada saanud.





## VIRVISAARE

Virvisaare on Meeksi valla kõige põhjapoolsem asustatud koht – soosaar, mis asub 4–5 km kaugusel Meerapalu külast läänes Pedaspää soos, Peipsi järve Pedaspää lahe ääres. Saart ühendab Meerapalu küllaga sootee. Kevadeti muutub Virvisaare tõeliseks saareks, kuhu pääseb ainult paadiga. Kui 1924. aastal Peipsi järv üle kallaste ajas ja uhtus Pedaspää külas järve üheksa majapidamist, olid paljud külaelanikud sunnitud külast lahkuma.

Vanasti olid saarel Pedaspää ja Meerapalu elanike põllulapid ning heinamaad. 1932. a müüs Kastre mõisnik Virvisaarel talude rajamiseks põllumaad. Heinamaa ja soomaa anti pealekauba. Pedaspäält läksid soosaarele neli meest peredega – Eduard Zovo, Jaan Padar, Bernhard Vares ja Voldemar Lukk. Pedaspäält võeti kaasa ka hooned, mida oli võimalik uues kohas jälle kokku panna. Taluhooned olid ühetüübilised – põhiliselt elamu, rehetare ja reheküün ühe hoonena, peale selle ait, saun, loomalaut ja küün. Igal talul oli oma kanaliga sadam kalapüügiks. Talude nimed olid siis ja on ka praegu Mäe, Edesaare, Kesksaare ja Peräsaare, viimane kaardil Randtalu.

Hooned on saarel hästi säilinud, põhiliselt algupärasena. Suviti elatakse kõikides taludes.



693066 / 6477945





454:KAT:005

## JUURA TALU

Sikakurmu küla Juura talu on vana talu, mille 1899. aastal ostsid ja siis poolitasid sugulased Jaan Kalla ja Joosep Tensing. Eesti Vabariigi ajal ehitati veel kolmaski talu Rõkka tee äärde, vanast põlistalust 300 meetrit lõunasse. Kuna talu asus heal põllumaal, mis oli kallis, ehitati hooned mäest allapoole, kus maa oli soisem ja halvema kvaliteediga.

Juura talude omanikud olid igati kanged mehed. Jaan Kalla lapselaps Juulius Kalla teadis rääkida, et kui Jaan Kalla ja Joosep Tensing talu poolitasid ning piirisid jaanipäeval sisse ajasid, siis olevat neil seljas olnud lambanahksed kasukad ja läkiläkid peas. Pole teada, kas selline oli komme või oli külm.

Tänaseks on järeltulijad talud edasi müünud. Peale elumaja on teised taluhooned säilinud algupäraselt.



693961 / 6459697





454:TAK:043

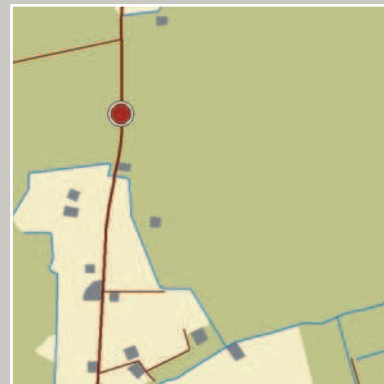
## MEEKSI PULMAKIVI

Meeksi pulmakivi asub 2 km kaugusel Meeksist, Meeksi–Räpina maantee ääres Nahavariku metsas. Pulmakivi sai oma nime Meeta Lambingu ja Eduard Alberi pulmadest, mis toimusid 1912. aastal. Pruut Meeta ootas oma külalistega peigmeest isakodus Aravul, et koos minna Räpina kirkusse laulatusele. Peigmees läinud aga oma külalistega Nahavariku metsas teeäärsele suurele kivile lõõtsa mängima. Külalised kuulasid lõõtsamängu ja tantsisid, laulatusele seekord ei jõutudki. Aga ega pulmad sellepärast ära ei jäänud, need toimusid hiljem.

Kivi kutsutakse sellest ajast pulmakiviks, kohalikul rahval on jäänud komme alati kivi juures peatuda, võtta suutäis märjukest või lihtsalt kivil tantsida. Kahjuks on pulmakivi Meeksi maantee remondi käigus oma endisest asukohast kaks või kolm meetrit eemale metsa lükatud, kivi asend ei ole ka endine.



702179 / 6456020







454:KIV:001



- 1 Kaarlimõisa ohvimänd
- 2 Vööpste koolimaja
- 3 Kikassaare parve koht

## MÄKSA VALD

Valla idaserva jäävad tuntuimad kiviaja asulakohad Eestis: Kullamägi ja Akali Emajõe Suursoos, mida on kasutatud 3. aastatuhande II poolest kuni 1. aastatuhande I pooleni eKr.

Mäksa nimi arenes välja orduajal omanike Meckside nimest, mainitud esmakordselt 1555. a (*Mäxhof*), hiljem on mõis omanikke vahetanud.



## KAARLIMÕISA OHVRIMÄND

Kaarlimõisa külas Kaarlioru kaldal tee ääres kasvab kaunis mänd, mida peetakse iidseks ohvipuuks. Männi mõõdud on järgmised: ümbermõõt 339 cm kõrgusel 1,3 meetrit, kõrgus 21 meetrit. Puu ilusa kujuga võra läbimõõt on 14×18 meetrit. Peab mainima, et Lõuna-Eestis on pühaks peetud puudest mändidel tamme järel arvu poolest teine koht.

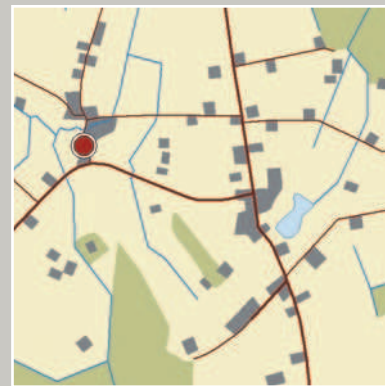
Tihti seostuvad ohvipaigad ja pühad puud vanade kalmistutega. Kaarlioruski on olnud vana külakalmistu ja sellel asunud ka maakivist rist. Kivirist on nüüdseks teadmata kadunud.

Eesti Rahvaluule Arhiivis leidub teade: „Kaarlimõisa orus on suur mänd, mis olnud sõjameeste pühaks puuks. Sinna ümbrusse maetud surnuid, ning praegugi võib puud näha.“ Pole kindel, et tegemist on sama puuga, aga suure tõenäosusega see nii on.

ERA II 240 721(28)



678710 / 6473237





501:HII:001

## VÕÕPSTE KOOLIMAJA

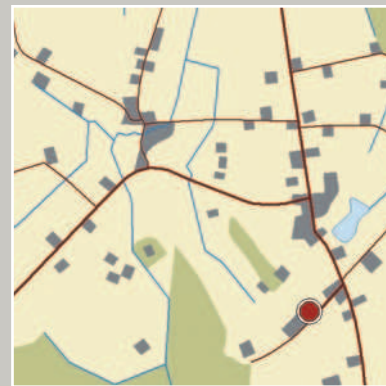
Võõpste koolimaja on ehitatud 1934. aastal. Hariduse andmise algus jääb kaugemale, patent kooli rajamiseks anti 1765. a. Esimestest koolmeistritest on teada järgmised nimed ja aastad, millal nad Võõpstes õpetasid: Trikkandi Jakkob (1772–1780), Rõka (Rökka) Jaago Rämman (1782–1792), Kerna Jaani Jakob (1794–1803), Jakob Rämmani poeg Rökka (1803–1849 ja 1850–1853). Neist viimane oli kihelkonnakooli haridusega, tolle aja paremaid õpetajaid terves kihelkonnas. Kirjutamist hakkas Jakob Rökka mõnele õpilasele õpetama 1840. aastate lõpul. 1855. a võeti õppekavva ka rehkendamise. Kuni 1863. a tulekahjuni asus kool viletsas suitsutares praeguse Kooli talu kohal, kuhu järgmisel aastal ehitati uus koolimaja, mida 1874. a veelgi laiendati. Kool olnud õlglkatusega, põlenud 1904. a, misjärel ehitatud nüüdsesse kohta. Eesti Vabariigi ajal põles koolimaja uuesti ja ehitati praegusel kujul üles 1934. a. Nõukogude ajal töötas kool 8-klassilisena, hiljem kuni sulgemiseni aastal 2001 vaid algkoolina. Praegu käib koolihoones koos külaselts ja seal asub ka Võõpste külaraamatukogu.

Koolimaja on osaliselt ehitatud kalmistule, sellekohased teated on talletatud rahvaluule arhiivis: „*Praeguse koolimaja kohal olnud katoliku ajal kalmistu, hiljem aga kruusaauk, kust veetud teedele kruusaga koos ka inimeste luid. Ka koolimaja ehitamisel on maa seest palju luid välja tulnud; sama juhtunud koolimaja kaevu kaevamisel. Koolimaja sauna ja kuuri kohalt on peale luude leitud veel vanu rahasid.*“

ERA II 240, 733



679828 / 6472162







501:KOO:001

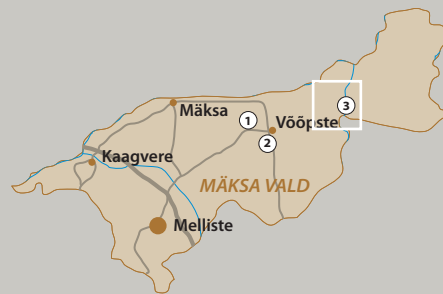
## KIKASSAARE PARVE KOHT

Keset soid asub Ahja jõe kaldal Kikassaare, kus omal ajal asunud talu ja kõrts, mille kohta leiab esimesi teateid aastast 1839 ja mis suleti I maailmasõja eel (teistel andmetel 1923. a paiku). Selle kõrtsi juurde jõele lasknudki Kastre mõisnik von Essen paigutada parve ja ehitada siia ka nõörsirge Peravalla tee. Selle parve ja tee omaaegsest tähtsusest annavad tunnistust alljärgnevad arhiivimaterjalid: „Kui Kikassaare teed veel ei olnud, käinud teolised Kastre mõisa otse läbi soo, kasutades kohati ülepääsemiseks purdeid (mõisast jõutud koju laupäeva öösel, pühapäeva lõuna ajal hakatud juba tagasi minema). Kuna soo olnud väga tüma ja seal palju hobuseid ära uppunud, ei julgenud paljud üle soo käia, vaid läinud Vönnu kaudu ringi.“

Kõnealust parve ja selle taga algavat nn teistsugust maailma kirjeldab oma raamatus „Peipsi“ (1954) ka Bernard Kangro: „Kikassaare parvest üle algas teine, hoopis eriline maailm. Paremalt Ahja jõe suures käärus laius Jõmmsoo lagendik oma üksikute harvade soosaartega, taamal sinkja metsaribaga viiratud. Teisel pool, kuni Emajõe suudmeni, jätkus veelgi madalam, veelgi lagedam Suursoo, kaetud ainult kohati põlvepikkuse viletsa marukasevõserikuga. Kuskil kaugemal, peidetuina madalate rabaperve ja kõrkjate varjus, lamased igilikumatud Kalli, Leegu ja Soitse järverebendused, looklesid põhjatud Peravalla mädajõed oma lugematute umbekasvanud harude ja salalikkude koolmetega.“

EAA.2072.9.412 (1865)

ERA E 53273/4



684034 / 6473934



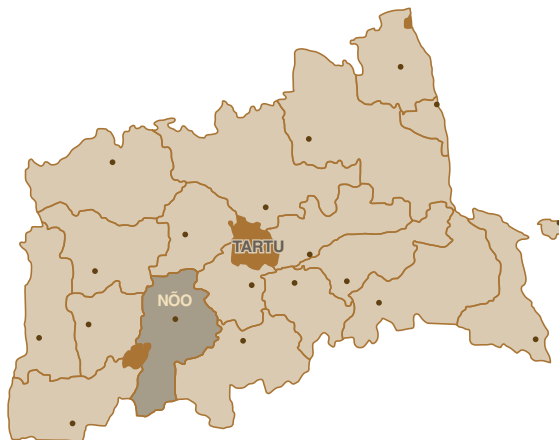




- 1 Keresoja metsavahikordon
- 2 Vissi–Viisjaagu kanal
- 3 Savimaja

## NÕO VALD

Arheoloogilised leiud Nõo valla aladelt viitavad siinsele asustusele vähemalt nooremast kiviajast. Nõo Laurentsiuse kindluskirik, Lõuna-Eesti vanim kivist maakirik, on püsinud läbi aastasade, ehitamise ajaks peetakse aastaid 1250–1260. Praeguse valla territooriumil on olnud seitse mõisat: Keeri, Luke, Meeri, Pangodi, Vana-Nõo, Vastse-Nõo ja Nõo kirikumõis.



## KERESOJA METSAVAHIKORDON

Metsavahikordon on nime saanud Ussipuki soost algava 3 km pikkuse oja – Keresoja järgi. Kuigi väike, ei kuiva Keresoja ka kõige põuasemal suvel – allikatoimeline vesi on külm ja puhas. Oja lang on Elva jõe suunas kümme-kümmekond meetrit ning sinna see ka suubub. Keresoja on olnud piiriks Palu talu ja Keresoja metsavahikordoni vahel. Allikarohkele ja soisele alale sobib hästi veekogu, mis valmis 2005. a. Palu paisjärvel on veepinda 1,5 ha.

Lembit Toru sai oma vanematelt teada, et aastatel 1928–1936 töötas Keresojal tema onu Jaan Kutsar. Aleksandrikooli lõpetamise järel asus ta tööle Keresojale ja organiseeris ümbruskonna metsades metsatöid.

Keeri mõisamaad riigistati 1921. aastal, need kuulusid Konguta meteskonda 1948. aastani. Seejärel moodustati Peedu meteskond ja Meeri vahtkond. Alates 1949. a on Keresojal elanud ja töötanud mitmed pered. 1990. aastate lõpus jäi Keresoja kordon mõneks aastaks elaniketa. 1997. aastal likvideeriti metsavahi ametikoht ja kordon müüdi erakättesse.

Marand, A.-A. Meie Meeri. 2006.



644694 / 6465188







528:VKK:002

## VISSI–VIISJAAGU KANAL

Vissi karjamõisa neorenessanss-stiilis peahoone ehitas 1900. a Meeri mõisnik von Seidlitz. Hoone tuli eriti luksuslik ja läinud palju maksma. Hoone asukoht oli kõrgemal kohal Vissi järve kaldal. Mõisaproua toa akendest avanes kaunis vaade väikesele Vissi järvele. Proua soovis aga avaramat vaadet, mis ulatuks naabruses oleva Viisjaagu järvepeeglile. Tema soovi täitmiseks kaevatigi 200 m pikkune kanal, mis avas vaate suuremale järvele ja oli lähedasti läbitav ka aerupaadiga. Ent saatuse tahtel kujunesid asjaolud sootuks teisiti – proua pojaga surnud kohe pärast maja valmist ning vanahärra siirdus Tartusse, elamata uues majas päevagi.

Järved ja tüki maad (ca 10 ha) ostis praeguse omaniku Riho Koppeli vanaonu, Tartu Ülikooli esimene eesti soost rektor (aastatel 1920–1928) Hendrik Koppel. Pärimuse rääkis edasi endise rektori õde. Täna ei ole alles karjamõisa peahoonet, küll aga on metsa sisse kasvanud kanal, mis rõõmustab iga matkajat, kes sealkandis liigub.

Praust, V. Tartumaa mõisad. 2008.  
Marand, A.-A. Meie Meeri. 2006.



642958 / 6460226





528:MOA:001

## SAVIMAJA

Kõige nooremad Eesti pinnal avanevad sette kivimid on pärit devoni ajastu (355–410 milj aastat tagasi) kuivast ja kuumast kliimast. Need sisaldavad kiilduvaid ja läätsjaid savilasundeid. Selline savi paiknemine pinnases teeb suurtootmise majanduslikult mõttetuks, kuid kohaliku ehitusmaterjalina on savi teatud aegadel olnud asendamatu. Lõuna-Eestis on esimesest iseseisvusperioodist siiani säilinud erinevates seisundites savihooned. Kuigi nende ehitamine on võrdlemisi lihtne, tuleb ehitusmeistril siiski tunda maapõuest võetud savi omadusi, juurdelisatavaid materjale ja töövõtteid. Vastasel juhul ei ole kindel, et tulemuseks on pragudeta ja sirged seinad.

Nõo valla Illi küla Varimõisa Puhkemajade savihooned on ehitatud Eesti Vabariigi algusaastail. Need ehitati kõrgemale kohale ja korralikule maakivist vundamendile. Avaralt majandusõuelt avaneb kaunis vaade madalamal olevale niidule, mis eemal piirneb ojaga. Siin lähedal oli savi leiukoht. Kolmest savihoonest on säilinud kaks. Kõige madalamal asunud savist loomalaut on hävinud.

Nõukogude ajal oli selle talu maadel Balti Raudteele allunud Raudtee puukool, kus kasvatati taimi raudteid piiravate hekkide tarbeks. Kuna raudtee oli sel ajal riik riigis, siis kohalikel ametnikel sellesse majapidamisse asja ei olnud.

Praegune omanik on Varimõisa Puhkemajade territooriumil toimetanud kümnekond aastat. Maha on raiutud võsa, peatatud on savihoonete edasine lagunemine. Kogu ümbrus on korrastatud ja hooldatud.

Juhatused savihoonete ehitamiseks. 1922.



644774 / 6453229







528:SAM:001



- 1 Tindikuivatusahjud ja -hooned
- 2 Sibulakuivatushoone
- 3 Mark Solntsevi maja-  
pidamine
- 4 Tuletõrje seltsimaja



## PEIPSIÄÄRE VALD

Pindalalt väike Peipsiääre vald on rikas kultuuriloo poolest. Siin on kõige elujulisemad vene vanausuliste kogukonnad Kolkjas, Varnjal ja Kasepää. Väljendub see lisaks kommetele ka näiteks ehitustavades: majad paiknevad tihedalt ridakülana ja on kaunistatud puitnikerdustega.

Esimesed kirjalikud teated piirkonna kohta pärinevad aastast 1582 (*Warnia, Kazepe*). Elatusallikateks on siin olnud kalapüük ja köögivilja (peamiselt sibula) kasvatamine.



## TINDIKUIVATUSAHJUD JA -HOONED

*„Külmade saabudes annab Peipsiäärsetes kalurikülades end valusalt tunda puude puudus. Küttematerjali saamiseks on paljud sealsed elanikud asunud vanade hoonete lammutamisele ja eeskätt viimast „hingekella“ lüüakse just tindiahjudele-hoonetele, kust lõhutakse maha veel viimnegi seni säilinud puuosa ja endiseist kuulsaist hooneist jäävad vaid püsti veel mõningad kiviseinad.“* Nii kirjutati Postimehes 20. jaanuaril 1937. a.

Peipsi järve ühe suurema loodusressursi, tindi, püük ja töötlemine oli olulisemaid tootmisharusid Peipsi rannikul. Tindi peamine töötlemisviis oli selle kuivatamine. Väike-Kolkja sadama ümbrusesse ehitasid kaks ettevõtlikku naabrit tindi kuivatamiseks puidust hooned, mis kulgesid piki rannajoont. Kuivatatud tindi turg saavutas oma hiilgeajad 20. sajandi algusperioodil, millal seda kaupa veeti Eesti kubermangude ja Peterburi suurematele turgudele. Eesti Vabariigi ajal hakkas nõudlus tindi järele kahanema, seda peamiselt ahta siseturu tõttu. Pakkumine ületas nõudmise kordades. Tinti püüti sedavõrd palju, et kohati veeti seda koormatega põllule väetiseks.

Elevust tekitas iga võimalus säilitada traditsioonilist sissetulekuallikat. Tindikala eksport, mille algatas 1932. aastal Eesti Kala, äratas Peipsi rannakalurite keskel elavat huvi. 1930. aastate teine pool näitas siiski märke, et nii tindikuivatus kui ka Peipsi kalandus üldiselt oli elatusallikana alla jäämas muudele teenimisvõimalustele. Parema teenistuse otsinguil suunduti elama tööstuspiirkondadesse. Postimees

kirjutab 14. augustil 1936 järgmist: *„Peipsi-äärsetes alevites ja külades on viimasel ajal elanikkude arv tunduvalt vähenenud, mis kohapealt saadud andmeil tingituna sellest, et väga paljud senised Peipsi kalurid olla asunud oma perekondadega elama Virumaal asuvate vabrikute rajooni ja sealseis vabrikutes ja kaevandustes tööle asunud, milline teenistus olla palju tulukam, kui käesoleval ajal kalastamine.“* Tänapäevani on säilinud algselt tindikuivatuseks ehitatud kivist tootmishoone Kolkja sadamas. See on eravaldues ja ehitatud ümber vastavalt kaasaja vajadustele.



687362 / 6494796



587:JKM:002

## SIBULAKUIVATUSHOONE

Peipsiäärset venekeelset elanikkonda on sageli kutsutud „sibulavene-lasteks“. Nagu „potisetudki“ on etnonüüm põhjendatav tootmisviisi ja kaubandusega. Meeste peamised ametid olid *rōbak* (kalur) ja *murnik* (müürsepp). Naised tegelesid aiaviljeluse, koriluse ja loomapidamisega. Sibulate ja siguri kasvatamine, metsasaaduste korjamine ning nendega kaubitsemine oli Peipsiääre perekondadele lisisissetulekuallikas. Traditsioonilised meeste tööd viisid neid kodust eemale – talvel jääle kalastama ja suviti linnadesse ehitama. Peipsiääre ehitustöölisi kohtas Tartus, Tallinnas, Riias, Peterburis, Moskvas ning mujalgi.

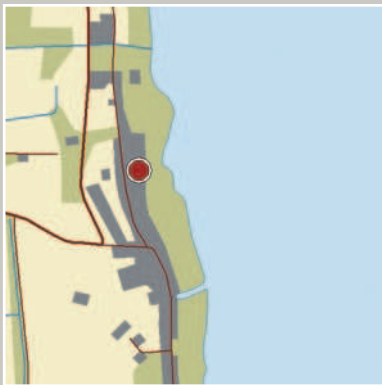
Muu majandustegevuse kõrval olid vene talupojad pikka aega esirinnas ka kaubanduses. Kaubitsemine käis Viljandimaast Narvani. Liiguti väikeste lotjadega Emajõe veeteid pidi. Kellel oli hobune, see läks teele vähema lastiga, võttes kaasa ka naabri kauba. Tallinnasse sõideti sibula- või sigurikoormaga kolm päeva. Rannaküladesse sõitsid kohale ka kokkuostjad.

Maad oli tiheasustusega külades vähe. Majade asetuski olenes krundi suurusest. Väike-Kolkja, Suur-Kolkja, Sofia, Vana-Kasepää ja Uus-Kasepää elanikud ostsid maatükke Alatskivi parun Nolckenilt. Aiamaad asusid teinekord majast kilomeetri kaugusel. Peipsiääre vesine ja liivane mullastik nõudis palju ränka tööd. Vagude vahed kaevati kuni põlve sügavused. Kasvuks vajaliku huumusekihi saavutamiseks väetati ohtralt. Maad kasutati ratsionaalselt. Sibulad, porgandid, sigurid kasvasid ühel peenral.

Sibulate müügikõlblikuks saamine oli aeganõudev protsess. Alguses kuivatati sibulaid lavatsitel päikese käes, siis viidi sauna kõrvale ehitatud ahjuga ruumi. Sibulad asetati lae alla 30–40 cm laiustele restidele. Seal toimus kahe nädala jooksul sibulate suitsutamine, kusjuures temperatuur ei tohtinud tõusta üle 41 kraadi. Sibulakasvatuse tähtsusest räägib fakt, et Eesti Vabariigi ajal töötas piirkonnas riiklik agronoom, et arendada strateegiliselt tähtsat tootmisharu. Nõukogude periood tõi aiaviljaga kaubitsejatele õitsengu tänu Leningradi põhjatule turule. Kohalikud meenutavad: „Seitse tonni rohelist pandi peale ja otse Leningradi. Majad ehitati, lapsed koolitati selle rahaga.“ Muutunud majandusoludes on sibulapärjast saanud suuresti lähieksootiline suveniir.



688811 / 6488564



587:KOK:001

## MARK SOLNTSEVI MAJAPIDAMINE

Vanausuliste vaimse elu üks vaieldamatu sümbol on bütsantsi traditsiooni kohaselt maalitud ikoon. Vanausulised (*e staroobryjadsõ, staroveeretsid*) olid kõige agaramad traditsioonilise ikoonimaalimise kunsti säilitajad ning viljelejad ja töid selle kunsti 21. sajandisse. Iga majapidamine pidi evima kaitsepühakut ja tema ikooniga püha nurka.

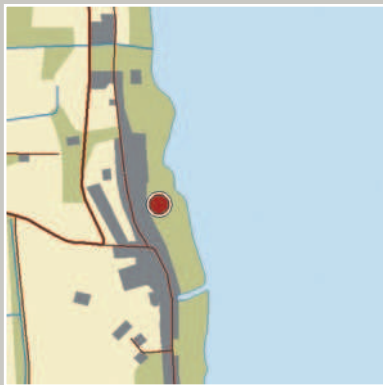
Peale „värava jumalikku maailma“ oli ikoonil ka teine funktsioon: vanausuliste etnilis-konfessionaalse identiteedi kindlustamine ning püha-pilt oli üks välisilmaga suhestumise vahend. Sellest johtuvalt oli nõudlus ikoonide järele suur. Tellimusi tuli kõikjalt, kuhu pärast patriarh Nikoni kirikureformi (1653–1656) olid laiali paisatud vanausuliste kogukonnad. Ikoonimaalimine ise on aega ja täpsust nõudev protsess. Kase- või pärnapuust plaadile kantakse mitmes kihis värv, mille saladus pärandatakse õpetajalt õpilasele. Tõeline ikoonimaalija pidi selleks tööks pühitsetud olema ja, nagu märkis kuulus ikoonimaalija Gavriil Frolov (1854–1930), leidma maalimise ajal teatud hingelise seisundi. Töö ikooniga lõppes selle pühitsemisega ja alles siis oli see valmis teenima oma eesmärki. Eestis töötas Gavriil Frolovi juhtimisel kuulus Raja koolkond. Tema õpilaskonnast kasvasid välja mitmed mainekad ikoonimaalijad nagu Pimen Sofronov (1898–1973), Mark Solntsev (s 1958) ja teised, kes osalesid Eesti vanausuliste palvemaju ehtivate ikoonide maalimisel ning kelle tuntus Sofronovi näitel ulatus välja Vatikanini. Üks mainitum ikonograaf oli Varnjas sündinud ja töötanud Mark Solntsev. Tema biograafiat on sar-

naselt teiste ikoonimaalijate omaga keeruline rekonstrueerida. Paljuski tänu vanausuliste suletusele välismaailmale ja ikoonimaalija rollile kui jumalikkuse-vahendajale, mitte kui kunstnik-isiksusele, on jätnud ikoonimaalija maise tegevuse tagaplaanile. Kirjandus mainib kohati Mark Solntsevit, kes töötas Varnja palvemaja ikoonide kallal, vastuolulise isiksusena. Kohalikele on teada Solntsevi maja asukoht, kuid kadumas on teadmine, mis seostaks teda ikoonimaalimise traditsioonidega. Tänapäeval on ikoonid leidnud koha kunstikogudes. See toob mängu musta turu. Probleemiga on otseselt või kaudselt kokku puutunud iga vanausuline.





688938 / 648834I



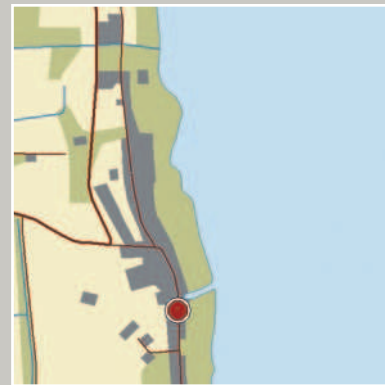
587:TAH:001

## TULETÕRJE SELTSIMAJA

Varnja küla uhkuseks ja ilmaliku seltsielu keskuseks oli Eesti maapiirkonna üks vanimaid – Varnja Tuletõrje Ühingu seltsimaja. Seltsimajja mahtus korraga 350 inimest. Majas edendasid oma kultuurielu 1500 elanikuga küla ja Varnja ümbruse elanikud. Lavastati näidendeid koolinoorte ja täiskasvanute osavõtul. Ringreisidel sattus Varnjasse sageli külalissetendusi andma Vene Draamateater. Hoones asus puhvet, mis toetas õhtuste tantsupidude meeleolu. Eestlasi peeti üldiselt vabatahtlikus tuletõrjeühingus osalemisel aktiivsemateks. Kohalikud meenutavad: „Varnjas oli palju eestlasi, kes käisid sinna ja ka ümberkaudu küladest käidi. Seal oli kõva puhkpilliorkester. Seal olid puhkpillid ja keelpillid. Varnjas oli ju väga suur seltsimaja. See oli väga ilus hoone – tõesti väga ilus.“ Regulaarselt viidi läbi tuletõrjepäevi, mis andis priitahtlikele pritsimeestele võimaluse demonstreerida oma oskusi tulekustutamises ja pillimängus. Postimees kirjutas 1926. aasta 1. septembri lehes järgmist: „Varnja vabatahtlik tuletõrje ühing korraldas pühapäeval [29. aug] tuletõrje-päeva, mida võib kordaläinuks pidada. Kell 3 oli meeskonna kogumine ühes täie varustusega. Peale selle mindi rongikäigus muusika saatel Kasepää külasse, kus demonstreeriti abiandmise võimalusi tuleõnnetuse puhul. Seal tuldi Varnja tagasi, kus paraad korraldati.“ Seltsimajas asus eesti raamatukogu, mille fondist langes kohalike mäletamist mööda suur osa 1940. aastate lõpus ideoloogilistel põhjustel läbi viidud „raamatute hukkamise“ ohvriks. Hoone ise põles 1950. aastate lõpus.

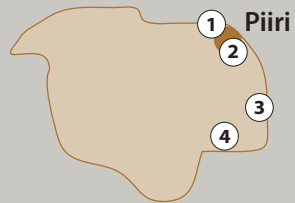


689018 / 6487637





587:SEM :001



**PIIRISSAARE VALD**

- 1 Piiri ja Saare külade  
palvemajad
- 2 Piiri küla koolimaja
- 3 Peeter-Pauli õigeusu kirik  
ja surnuaed
- 4 Piirissaare kanal

## PIIRISSAARE VALD

Piirissaare kohta on ajaloos kasutatud toponüümidenä ka näiteks Selsar ja Porka. Märge saare poolitamisest Tartu piiskopkonna ja Pihkva vahel leidub 1474. aasta ürikutes, sealt on arvatavasti pärit ka saare praegune nimi. Saar on olnud ebapüsiva rannajoonega. Selle pindala vähenemist mäletatakse ja rahvasuu kõneleb, et omal ajal olnud Peipsi Piirisaare kohalt sedavõrd kitsas, et leivalabidaga olevat olnud võimalik mandrile mett ulatada ja muidu kaubelda.



## PIIRI JA SAARE KÜLADE PALVEMAJAD

Vanausuliste palvemajade ajalugu piltlikustab *staroveeretsite* võitlust oma konfessiooni säilitamise ja kodanikuõiguste eest. Piirissaare vanausuliste arhiveeritud ajalugu dateeritakse 1802. aastasse, millal mainitakse esimest korda Piiri küla vanausuliste (pomoorlaste) palvemaja. Tsaar Nikolai I ajal tugevnesid repressioonid vanausuliste vastu. Palvemajad suleti ning tuli ette laste väevõimuga ümberristimist õigeusku.

Peale Nikolai I surma avasid vanausulised 1861. a Piirissaarel oma-võliliselts kaks palvemaja, mis suleti kubermanguvõimude poolt. Mõlema palvela vaimulikule (*nastavnik*) Trofim Lavrentjevile tehti vali noomitus. Sellele vaatamata ehitati kahe aasta möödudes Piiri külla uus palvela. Plekk-katusega puitpalvela mahutas 400 inimest.

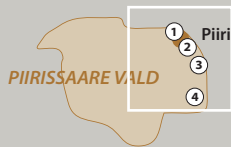
1914. aastal kinnitas Liivimaa kubermangu juhatus projekti Piiri küla uue palvela ehitamiseks. Selle maksumus oli 4510 rubla. Palvela oli puidust, kõrval asusid vaimuliku eluhooned. Eesti Vabariigi ajal tegutses Piirissaarel kaks vanausuliste kogudust – Piiri külas ja Saare külas.

II maailmasõja ajal Piirissaare elanikkond evakueeriti. Saksa armee kasutas hoonetes leiduvat materjali kaitserajatiste ehitamiseks. Suuremat kahju kannatas Piirissaarel eriti Piiri küla 1944. aastal toimunud lahingus, kui saare hõivasid Nõukogude armee 128. laskurdiviisi pataljonid. Suur osa külast põles maha, pommitabamuse sai ka Piiri küla palvemaja.

Pärast sõda hakkasid kohalikud elanikud omal jõul ehitama uut palvelat. Seda tehti tingimustes, kus toimus aktiivne ateistlik propaganda

ja usutegevusele olid seatud ranged piirangud. 10. augustil 1945. a registreeriti Saare külas vanausuliste kogudus. 1951. aastal võeti Saare küla vanausuliste kogukonna üldkoosolekul vastu otsus, ühendada Saare küla ja Piiri küla kogudused ning viia läbi jumalateenistusi ja anda sakramenti võrdselt mõlemas külas. Kuna Piiri küla palvemaja ei olnud veel taastatud, koondus Piirissaare vanausuliste usuelu Saare külla. Piiri küla palvemaja pidanuks valmima 1960. aastatel. Siin segas vahele aga juhus. Piiri külas põles eluhoone ja valmimisjärgus palvemaja anti kaheksalapselise perekonna käsutusse.

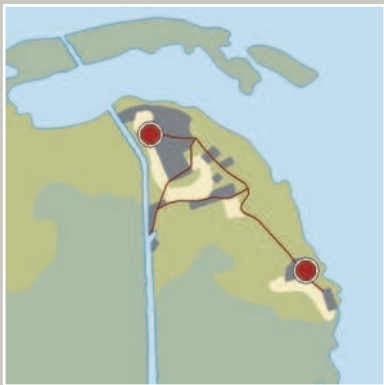




595:KUL:003

705337 / 6476734

706362 / 6475837

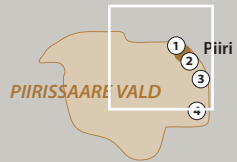


595:KUL:004

## PIIRI KÜLA KOOLIMAJA

Koolid on demograafilise olukorra headeks indikaatoriteks. Nii Piirissaarel kui ka teistes Peipsiääre piirkondades, mis sõltuvad traditsioonilistest elatusallikatest, on nõukogude perioodil toimunud märgatav rahvastiku vananemine. Elatusallikate puudumine on viinud tööealise elanikkonna väljarändeni. Liiguti põhiliselt Tallinnasse ja Tartusse. Kooliealiste laste puuduse tõttu suleti 1970. aastal Piiri küla venekeelne kool. Varasem Piirissaare koolide ajalugu annab tunnistust aktiivsest haridus- ja seltsielust. Saarel räägitakse legendi õpetajast, kes kogemata või meelega olevat põletanud maha koolimaja mitmes maakonnas. „Üks Nurga nimeline õpetaja oli. Kindlustatud oli see koolihoone. Rahvas rääkis, et pani põlema, sai selle kindlustusraha.“ Tuleroaks langes ka 4-klassiline Piirissaare kool. Hiljem töötas kool Bulkinite eramajas, mida üüriti kohalikult elanikult. Eesti kogukonnal oli kool, mis töötas kiriku juures. Eesti Vabariigi ajal oli 1200 elanikuga Piirissaare rahvuslikust koosseisust veerand eestlased. Eesti kogukond koondus enamjaolt Piiri külla, mille eestikeelset osa nimetati *Estonski Krai*, samuti segaasustusega Tooni külla. Eesti Vabariigi ajal oli luteri kogukond aktiivne andma lastele kooliharidust ja elama seltsielu. Võeti osa laulupeost ning muudest üritustest mandril. 1944. aasta sõjasündmused lõpetasid nii luteri kiriku kui eesti kooli eksisteerimise. Rahvasuu räägib: „*Selline nurk ehitis oli. Kirik ja kool. Koolihoones elas viimasena see Truus Peeter. Kütsid ahju ja sakslane vaatas: suitsu tuleb korstnast, pani pommi.*“ Nõukogude perioodil koondus kooliharidus

tänapäevani säilinud kahekordsesse puitehitisse, mis suleti 1970. aastal õpilaste vähesuse tõttu. Kaks viimast õpilast viidi üle Räpinasse. Kool töötas alguses seitsme-, hiljem kaheksaklassilisena. Oli ka õhtukool, kus oli võimalik saada üheksaklassiline haridus. Haridust anti vene keeles. Õpetajad olid peamiselt Venemaa eestlased. 1980. aastatel toimetas mõne aasta vältel koolihoones õpetaja Kalju Kukk, kes viis läbi palvusi Piirissaarele alles jäänud eestikeelsele elanikkonnale. Koos käis kolm-neli naist. Praegu pole hoonele raketust leitud.



705426 / 6476737



595:KOO:001



## PEETER-PAULI ÕIGEUSU KIRIK JA SURNUAED

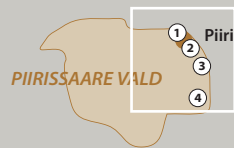
Õigeusu koguduse teket Piirissaarele võib seletada õigeusu kiriku püüdega laiendada poliitilist mõjupiirkonda. Nikolai I ajal olid vanausuliste palvemajad pitseeritud, keelati uute palvemajade ehitus, keelatud oli ka uute koguduseliikmete registreerimine. Jagelemine vanausuliste „hingede“ üle jätkus ka pärast 1905. aasta usuvabaduse seadust. Ikka püüdsid konservatiivsed poliitilised jõud kallutada vanausulisi enda poole.

1907. a asutas õigeusu preester A. Lebedev Piirissaarel Vene Rahva Liidu osakonna, millesse kuulusid mõlemad konfessioonid. 4. oktoobril 1921. aastal hävitas tulekahju Piirissaare Piiri ja Tooni küldes palju majapidamisi. Ühes sellega hävis õigeusu puukirik. Kiriku kõrval tegutses ka ministeeriumikool, mis samuti hävis. (Rahvasuu seevastu räägib tulvavetest ja rüüsiääst, mis uhtus minema majapidamisi, enne kui ehitati kaldakindlustused.) Külad ehitati üles saare elanike ühise jõupingutusega ja riigi toel.

Õigeusu kiriku taastamise mõte hakkas viis aastat hiljem levima ja Piirissaare õigeusu kogudus lõi 1926. aastal ehituskomitee. Pühakoja projekteerijaks sai arhitekt Trofimov. Ehituse maksumuseks arvestati 985 000 marka. Rõhudes kodanikuinitsiatiivile, viidi kiriku ehitamiseks läbi korjandus. Toetust jagasid riik ning kohalik omavalitsus. Piirissaare mehed löid usukuulvusele vaatamata ehitusel kaasa. Uue Piirisaare vene koguduse kiriku õnnistamine toimus pidulikult 23. augustil 1936. aastal. Pühakoda oli rikkalikult kaunistatud ikoonide ja vitraažidega. Kirik oli

aktiivne veel nõukogude aja algusperioodil – ajani, millal kohalik õigeusklik elanikkond hakkas vähenema. Kuni sulgemiseni käidi kirikusse Pedaspäält ja Meerapalust. Kiriku ümber maeti õigeusu koguduse liikmeid. Nõukogude perioodil käis preester Räpinast, kuhu pärast kiriku sulgemist viidi ka ikoonid. Kohaliku vanausulise elanikkonna seas tekitab tänapäeval segadust tõik, et kirikus toimusid ka luteri jumalateenistused. Luteri kogudus kaotas kiriku ja kooli 1944. aasta sõjakeerises, neid ei hakatudki taastama. Kuni lõpliku kinnipitsemiseni tegutses hoones kaupluse jahuladu.





705599 / 6476672



587:KUL:001



## PIIRISSAARE KANAL

Kanali kaevamise ajendiks sai arvatavasti elavnenu d majanduselu. Piirissaarel hakkas seoses suurenenud kauplemisega Peipsil, eriti Tartuga ja Vene poole linnadega, arenema töõnduslik kalandus. Rannajoon ei olnud aga sobilik intensiivseks majanduslikuks tegevuseks. Piirissaarele Piiri küla lähiste le ehitati neli tindikuivatusbarakki kokku 45 ahjuga. Hõlbustamaks kolme küla – Piiri (*Meža*), Tooni (*Toni*) ja Saare (*Želatšek*) kauplemisvõimalusi ja ligipääsu kindlustamiseks kaevati käsitsi kanal. Hiljem süvendati kanalit mitmeid kordi.

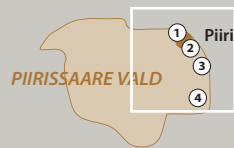
1933. aasta Postimees kirjutab: „*Praegu käivad tööd Piirisaarel seal asuva kanali süvendamiseks. Kanal algab Piirisaare lõunaosast, läheb kuni külani välja. Kanali pikkus on umbes 2 km. Praegu töötatakse seal kolme käsikopaga, kuid töö edeneb jõudsalt. Neil päevil käis veeteede valitsuse esindaja ins. Freiberg kohal töõdega tutvunemas ja jäi nendega täiesti rahule.*“ Süvendustöõdel leidis rakendust mõnikümmend kohalikku elanikku. Algne sadamasild asus Piirissaare lõunapoolses osas kanali suu kohal, laevade lastimine toimus paatidega.

1936. aastal võeti Peipsil ette mastaapsed süvendustöõd. Süvendaja Ost, kolm praami ja vedurlaev süvendasid Mustvee sadamat ning Piirissaare kanali suuet, tagamaks ligipääsu sadamasillale. Nõukogude periood tõi kaasa kolhooside tekke. Piirissaarele loodi kalurikolhoos Säde, mis hiljem ühendati Peipsi Kaluriga. Kolhoosiperioodil intensiivistus ka kalapüük. Ehitati kalapunkt, kus säilitati kala aastaringse l. Peipsilt talvel

kogutud jää ladustati hoonetageusele platsile ja kaeti saepuruga. Tekkis vajadus parema ligipääsu ja operatiivsema liikluse järele.

Algselt Piiri külani kaevatud kanaliga tekkisid logistilised ja keskkonnaprobleemid. Tartu–Pihkva liinil sõitvad reisilaevad peatusid madalvee ajal Saare küla otsas. Inimesed veeti paatidega pardale. Kuna puudus tsirkulatsioon, roiskus kanalis olev vesi. 1964. aastal kaevati kanal läbi saare põhjasuunas. Kanali läbikaevamine vältis ka ümbersõitu, kanal muutus saare tuiksooneks.





705306 / 6475975



595:EWO:001





- 1 Reku sadamakoht
- 2 Juraku põlistalu
- 3 Kavilda kügemägi
- 4 Endine Tartu–Viljandi maanteelõik

## PUHJA VALD

Praeguse Puhja valla keskus on ajalooliselt olnud ka Puhja kihelkonna keskuseks, ajalooürikutes on kirikut mainitud juba 1397. aastal, praegune valmis 1499. aastal. 17. sajandi alguses oli Puhja kolmest küljest raskesti ligipääsetav, olulisim oli veetransport mööda jõge.

Vaatamata sellele on haridus- ja kultuurielu siin aktiivne olnud, esimesed teated koolist pärinevad aastast 1686, juba kahe aasta pärast oli lugemisoskuse omandanud 48 õpilast.



## REKU SADAMAKOHT

Kuigi kalurikülad asusid rohkem Palupõhja kandis, paiknes põhiline parvekoht hoopis Rekul. Palupõhjust käidi ka Puhja koolis, mis tähendas, et lapsed pidid varahommikul, leivakäär ning õpikud kotis, külast Reku parvekohani kõndima, jõe ületama ja lõpuks üle 6 km Puhja–Reku maanteel kõndima. Parvega ei käinud üle ainult koolilapsed. Teisel pool Emajõge asusid viljakad karjamaad, heina käidi tegemas Uula sovhoosist ja Puhja kolhoosist. Parvevahtidena töötasid seal M. Peedo, G. Peedo, A. Koni ja 1956. aastast E. Peedo. Parvevahimajake ehitati 1947. a. Vana maja asemele ehitati 1970. a uus kollakas-roosa majake elutoa ning köögi, kus oli pliit ja trüüp. Seal ööbisid vahel noored heinalised. Majakese juurde sõitis kord nädalas Elva tarbijate kooperatiivi autolavka, seal asus piimapukk, argipäevadel käis parvega üle postiljon. Vana parv, mis käis keti ja kurikatega, oli 1956. aastaks ära vettinud. Kes peal sõitsid, pidid kaasa tõukama ning ülesõit võttis aega 4–5 minutit. Uus parv sai 13 meetrit pikk ja 9 meetrit lai, tehtud põhiliselt männipuust. Palgid olla toodud Karussaarest ja olid vähemalt 27 cm diameetriga. Kandejõudu oli parvel 10 tonni. Hobuseid mahtus peale seitse-kaheksa, heinakoormatega neli. 1970. aastast hakkasid parve kandma raudpontoonid, kandejõud kasvas 18 tonnini. Hiljem töötas parv Rekul juba elektrijõul. Reku sadam ja parv töötasid 24 tundi ööpäevas, viimati nähti parve töös uue Eesti Vabariigi ajal.

Püttsepp, J. Reku parvevahi E. Peedo jutustused.  
Maasik, E. Puhja valla asustus. 1950. Käsikiri.



635113 / 6475234





605:PAK:001

## JURAKU PÕLISTALU

Nõukogude võimu ajal hoogustus tegelemine põllumajanduse ja loomakasvatusega. Puhja vallas moodustasid sotsialistliku sektori kaks sovhoosi ja seitse kolhoosi. Juraku (vanadel kaartidel Jurka) oli kolhoosi Valgus suurim talu, kui mitte Puhja küla suurim üksus. David (Taavet) Juudas (1825–1867) sai talu ja vabaduse tookordse Kavilda mõisniku käest tänutäheks, et päästis tema väikese tütre hundi käest. Uus mõisnik aga nõudis 1876. a Hans Juudaselt talu vabaksostmist – nii makstigi talu eest 2519 rubla ja 50 kopikat 15-aastase järelmaksuga ning omandati lõpuks talu. 1939. a kuulus üksusele 60,3 ha põllu-, heina- ja karjamaad. Juraku põlistalu asus paar kilomeetrit Puhjast Saareküla pool. See kujunes kolhoosile heaks asukohaks. Nõukogude ajal asutati sinna hobulaenutuspunkt, mis likvideeriti 1949. aastal. Talul oli suur õu. Seal asusid elumaja, tall, laut, turbakuur, saun (asus puuviljaaias), sulasemaja, kuivati ja ait, mis jagunes kolmeks – viljaait, riideait ja „väikeait“ hapukapsa- ning heeringatünnidega. Lehmadel oli lauda taga „lehmaaed“ ja sigadel „seakoppel“. Soo poole minnes on tänaseni alles suured põlised hõbepajud, neil on vanust üle 100 aasta. 1914. aastal puhkes suur tulekahju, mille põhjustas kohapealsete salaviinaajajate jõuk. Joosep Juudas ehitas majad uuesti üles. Joosep oli ka üks Puhja Laulu ja Mängu Seltsi asutajatest, Puhja meierei asutaja, Kavilda valla volikogu liige 28 aastat jne.

Juudas, J. Autobiograafia. 1963. Käsikiri.

Maasik, E. Puhja valla asustus. 1950. Käsikiri.

Kütt, H. Eesti põlistalud – Puhja vald. 2000. Käsikiri.



634683 / 6469830







605:TAK:007

## KAVILDA KIIGEMÄGI

Kavilda ürgorg ja selle looduskaunid pinnavormid on köitnud põliselanikke ning rändajaid juba sadu aastaid. Ürgoru läänenõlval asub muistne Siidrilinnus, millest põhja pool üle sätkoru paistab Kavilda kiigemägi. Nagu nime järgi arvata, toimusid seal, ja toimuvad veel tänapäevalgi, rahvarohked külapeod ning jaanituled. Kiigemägi sai endale nime 1. augustil 1965. aastal, kui peoplats Puhja esimese laulupeoga sisse õnnistati. Varem kutsuti kohta kõrvaltalus elanud kooliõpetaja nime järgi Pikatimäeks. Kohalikud teavad rääkida, et praegusele raudkiigele eelnesid kolm puust kiike, mis kolhoosnike poolt ühiselt valmis meisterdati. Kavilda mõisa ajal olevat kiigemäel nüüdse lõkkeaseme asukohas paiknenud kõrts, kus külarahvas ja mõisnikud tantsu löid ning pidu pidasid. Tuleaseme idapoolsel küljel on veel märgata järsakut, kus hoonealuse keldri sissepääs asunud. Sätkoru põhjas on veel siiani säilinud asfalteeritud lavaesine, millel ansambli saatel tantsu vihuti. Kiigemäe lõunapoolset külge katavad lohukesed, mis pärimuse kohaselt olnud kunagi koopad. Seal elanud rüütlid, kuradid ja mõisnikudki; ka algavat neist ühes maa-alune tee. Tegelikult hoidsid ümberkaudsed inimesed koobastes teravilja, kartuleid ja muid toiduaineid.

Aher, S. Tuuliku rajad ja tunnid. 2003.



638247 / 6469686





605:KIM:001

## ENDINE TARTU–VILJANDI MAANTEELÕIK

Suuremate maanteedeta ei saanud eksisteerida ükski küla ega administratiivne üksus. Mõisanurme külast läbi Kavilda ürgoru peaaegu Kaimini lookleb lõik 1. klassi Tartu–Viljandi maanteest. 1967. a valmis uus maantee, mis suunas liikluse ümber. Teelõik on märgitud juba Rükkeri Liivimaa erikaardil (1839), aga siis puudus veel ühendustee Viljandiga Võrtsjärvest põhja poolt. Venemaa 1-verstasel kaardil on tee juba olemas ning Jõesuus Emajõe ületamiseks parv. Põlisteed kasutati juba mõisaegadel posti- ja hobuseteena. Mõisanurme bussipeatuse juurest, endise Valgepea kõrtsi kõrvalt lookles tee A. Nevski kiriku ja magasiaida vahelt orupõhja. Kõige madalamas punktis asub sillakoht, mille alt voolab Kavilda (Soova) jõgi. Tee olevat ehitatud labidameeste poolt käsitsi. 1950. a oli selle laius 7 m, koos kraaviga 9 m. Samuti oli tee mingis osas sillutatud killustikuga. Praeguse Talismani talu asemel paiknes kivipurustaja, kust kõite abil lasti vagunid liiva ja kruusa transportimiseks oru põhja. Enne sissepöört Allika talu juurde asub Kave läte – kuulus Kavilda ohvriallikas. Selle taga maanteeperve all asunud ka mõisa saunakoht. Kiriku juures, nüüdse Toompere talu maal maantee ääres asunud kuus põlist hiiepärna. Praegu on neist alles vaid mõni, need on looduskaitse all. Vana posti- ja hobuse-tee on siiani kasutusel ja heas korras. Kuigi teed on remontimise käigus uuendatud ning kunagised kilomeetripostid välja kaevatud, tekib liigeldes tunne, et sellel maanteelõigul jääb aeg alati seisma.

Maasik, E. Puhja valla asustus. 1950. Käsikiri.



638673 / 6469204







605:MNT:001



- 1 Lülle körts
- 2 Petseri talu kiisakuivatuskoda
- 3 Armuorg

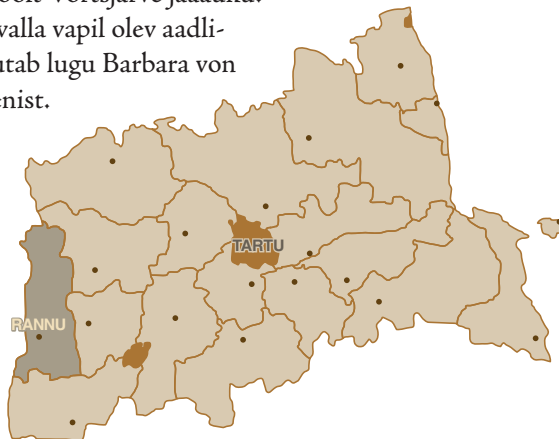


## RANNU VALD

Kuigi esimesed teated Rannu kihelkonna kohta pärinevad aastast 1347 (*Randen*), ulatub selle algupära tõenäoliselt muinasaega. Kihelkonna looduslikeks piirideks kujunesid põhjas Suur-Emajõgi, läänes Võrtsjärv, idas Sangla soo ning lõunas Rõngu jõgi. Vanimateks küladeks peetakse Verevit, Vehendit ja Lapetukmet. Keskaegne kivikirik pärineb 15. sajandist.

Üle Liivimaa sai Rannu kurikuulsaks 1533. a seoses Barbara von Tiesenhauseni traagilise saatusega, mil Tiesenhausenite perekonnakohus mõistis 20-aastase Barbara surma. Teda süüdistati Rõngu lossi kirjutaja Franz Bonniusega abielulisse vahekorda astumises. Barbara uputati vendade poolt Võrtsjärve jääauku.

Ka Rannu valla vapil olev aadlikroon meenutab lugu Barbara von Tiesenhausenist.



## LÜLLE KÕRTS

Kuigi Rannust pole selle kohta kindlaid teateid, seostuvad Lülle-nimelised paigad vanade hukkamiskohtadega.

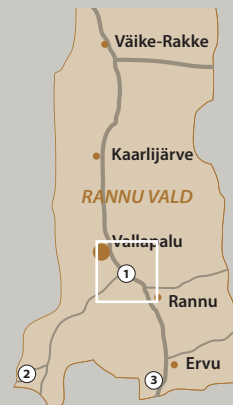
Kõrtsina on koht märgistatud juba Mellini ja Rückeri kaartidel. See on ühekordne, umbes nelikümmend meetrit pikk talliga kõrts. Talliosa hävimine jääb aegade hämarusse.

Lähemast ajaloost on teada, et 1930. a kuulus kõrts Marie Tröobile, pärast seda perekond Körtile, kes elasid seal 1949. aastani.

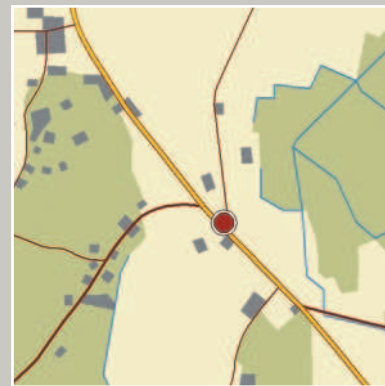
Linda Kört meenutab: „Peamiselt joodi õlut ja mõdu, mida toodi Tartust A. LeCoq'i tehaseist. Kõrtsist sai osta ka soola ja suhkrut. Kõrts lõpetas tegevuse 1945. aasta paiku.“

Pärast sõda asus siin kanamunade kokkuostu koht. Hiljem kasutati hoonet elamuna. Viimased viisteist aastat on maja seisnud tühjalt, elaniketa.

Kord sõlminud talvel külma ilmaga kõrtsis aega veetvad mehed kihlveo. Lepiti kokku, et tuleb hobusega ratsa, aga ilma riieteta, kihutada Randu ja tagasi. Kuidas kõik toimus, ei ole täpselt teada. Rahva hulgas liigub jutt, et siis käinud ratsanik hobusega sees ka Rannu rahvamajas.



628742 / 6458286





666:KOR:001

## PETSERI TALU KIISAKUIVATUSKODA

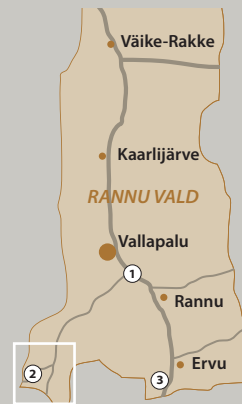
„Kui rannarahvas kiisku sööb, siis naeravad.  
Kui kakavad, siis nutavad ja nukast kinni hoiavad.“  
(Rahvaluule)

Niipalju kui teada, on Võrtsjärve kalasaagi põhiosaks ammusest ajast olnud peenkala, mida nimetati lihtsalt „kiisaks“. Et peenkala oli püügihooajal raske värskelt realiseerida, hakati seda kuivatama. Selleks ehitati järve kaldale kalakuivatushooned, nn kiisakojad.

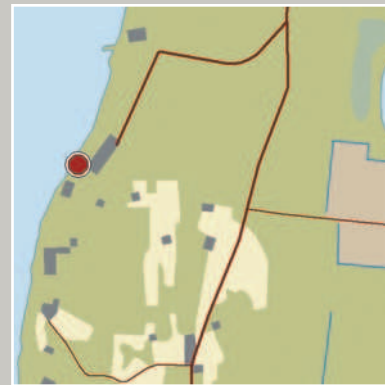
Limnoloogiajaama lõunapoolses osas, endise Petseri talu juures paadikanalist ja kraavisuust lõuna poole, on järve ääres maakividest varemed. Siin asus üks Võrtsjärve-äärsetest kiisakodadest, kus tsaariajal mitmes suures ahjus kiisku ja muud peenkala kuivatati. Seda tehti peamiselt Venemaale müümiseks, kus kala osteti eriti paastutoiduks. Nii nagu Peipsi ääres, kuivatati siingi (ja natuke kuivatatakse tänini, kuigi teistmoodi seadmetega) tinti. Kiisaahjudest (vene keeles *petši*) sai Petseri talu oma nime.

Petseri talu kiisakuivatuskoda oli nelinurkse põhiplaaniga, suurus umbes 9×11 m. Sissekäik asus Võrtsjärve pool. Arvatavasti olid seinad suuremas osas tehtud savist, all maakividest vundament. Keskel oli vahekäik, millest kahel pool asusid kiisakuivatusahjud, suud sissepoole. Neid võis olla Petseri talu kiisakuivatuskodas kaheksa tükki. Kiisakuivatuskodja vundamendi kirde- ja edelanurgas kasvavad kaks vanemat saarepuud.

Timm, T. Võrtsjärv. 1973.



623683 / 6453406







666:JKM:001

## ARMUORG

Kunagi lage kausitaoline lohk – Armuorg oli Valguta rahva armastatud jaanitule- ja peoplats.

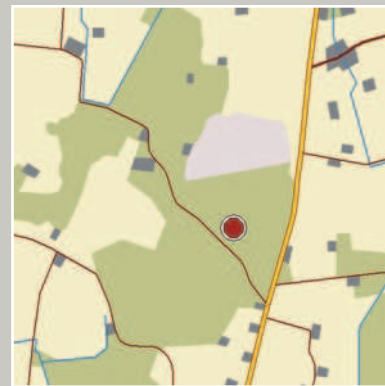
Leida Teras meenutab: „*Armuorg puhastati võsast 1936. a ja 23. juunil alustati Võidupüha tähistamise traditsiooniga. Kaitseliitlased, naiskodukaitsjad, kodutütred seisid auvalves, kui toodi hobustega võidutuli Elvast. Ka mina olin siis kodutütrena lipuvalves. Mängis puhkpilliorkester. Öhtul põlesid gaasilambid. Pärast toimusid selleks ehitatud laval ettekanded.*“

1986. a tähistati selle sündmuse 50. aastapäeva. Lohu põhjas paikneval tulealtaril on daatumid 23.VI 1936 ja 23.VI 1986, mis tähistavad ilusa traditsiooni algatamise ja taastamise aegu.

Nüüd mühiseb ümberringi siia istutatud kuusemets ja koht hakkab koos maaelu hääbumisega ununema.



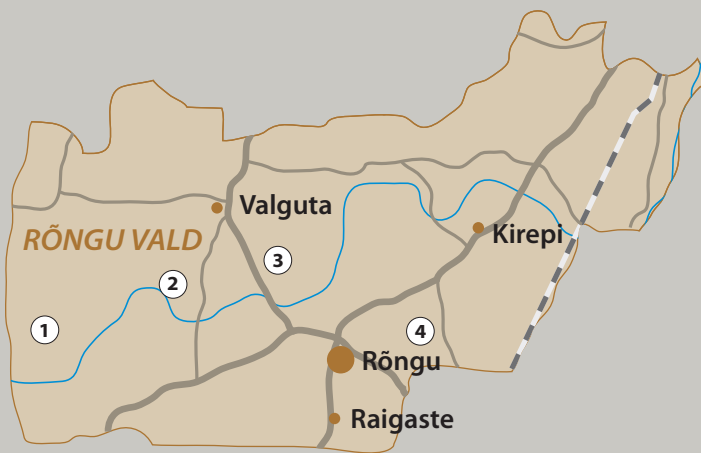
629800 / 6453459







666:KON:010

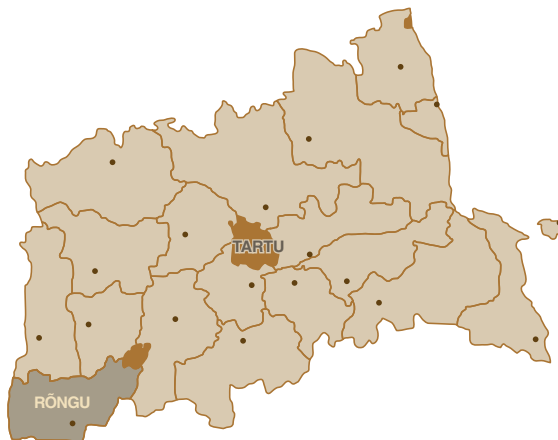


- 1 Valguta polder
- 2 Lõve vesiveski
- 3 Rõngu raketibaas
- 4 Tamme suurtalu

## RÕNGU VALD

Rõngu oli muinaskihelkond Ugandi maakonnas. Rõngu kirik, mida esmakordselt mainitakse 1413. aastal, on ehitatud 12. sajandist pärit kalmele. 14. sajandil rajati Rõngus Tartu piiskopkonna vasall-linnus. See piirkond on viljakate maade tõttu pidevalt tihedalt asustatud olnud.

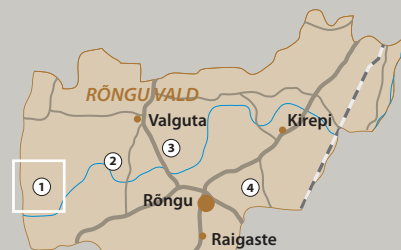
Rõngu valla aladelt on sirgunud mitmeid tuntud kultuuriinimesi: Valguta külast luuletaja Ernst Enno ning Korustelt kunstnik Elmar Kits.



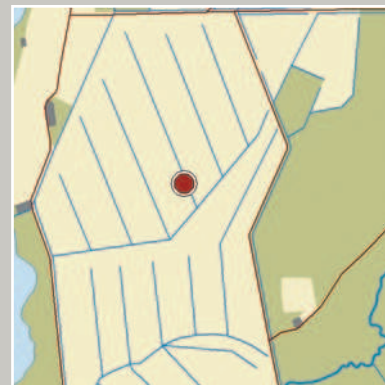
## VALGUTA POLDER

Juba 19. sajandil rajas Valguta mõisnik Haani ja Rõngu jõe suudmete vahele suure luhahaheinamaa, kuhu ehitati niisutussüsteem koos tammiga. Kevadel ujutati maad väetamiseks üle, selleks pani mõis ametisse luhavahi Peeter Timse.

1955. aastal teostati Eesti Riikliku Projekteerimisinstituudi (RPI) Eesti Põllumajandusprojekti poolt topo- ja hüdrogeodeetilised, hüdrotehnilised ja mullastiku uuringud. Aasta hiljem koostati projektülesanne ja aastatel 1962–1963 kulude kalkulatsioonid. Aastal 1964 valmisid projektid ja algas ehitustegevus. Eesti esimene nõukogudeaegne poldersüsteem anti käiku aastail 1966–1968 kolmes järgus. Ehitati pumbajaam. Vanasse paika rajatud kaitsetamm oli 2,3 km pikk. Kokku kuivendati 533 hektarit. Peale põldheina kasvasid poldril küllaltki hästi kartul, oder ja talinisu. Ettevõtte algatas Valguta kolhoosi esimees Kaljo Erm (1926–1969). Tänapäeval süsteem enam ei tööta.



624025 / 6447467







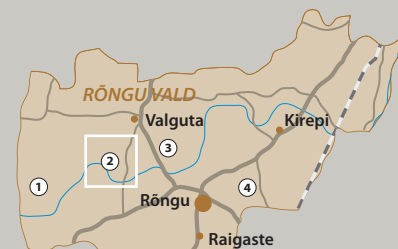
694:MPO:001



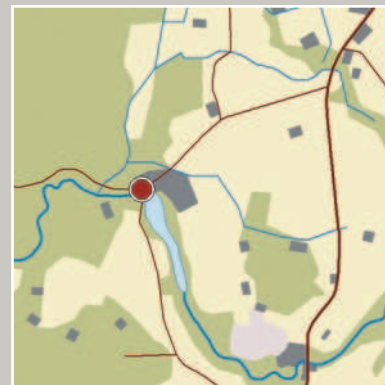
## LÕVE VESIVESKI

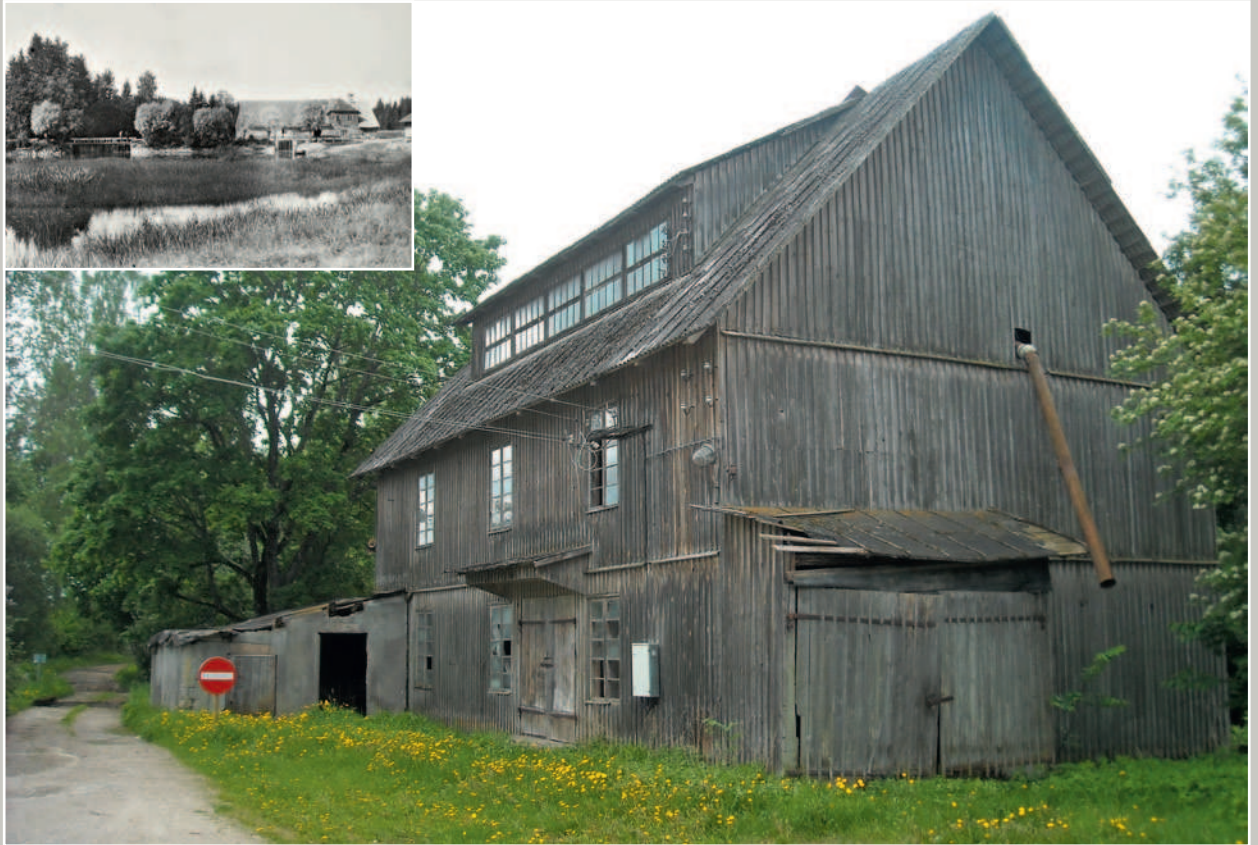
Veski asub Rõngu jõel paari kilomeetri kaugusel Võrtsjärvest. Jõgi oli seal paisutatud 2,6-hektariliseks paisjärveks. Sisseseade on veel praegugi töökorras, kuigi ei tööta mitte vee, vaid kaasaegsemate vahendite jõul.

Lõve mõldri lasterikkas peres on sündinud skulptor Juhan Paberit (1917). Ta on loonud lüürilisi portreid ning emotsionaalse käsituslaadi ning maalilise modelleeringuga kompositsioone ja mälestusmärke, samuti hauasambaid. Noori on ta õpetanud Tartu Kunstikoolis.



627332 / 6448573



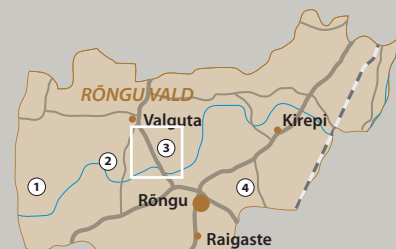


694:VEV:001

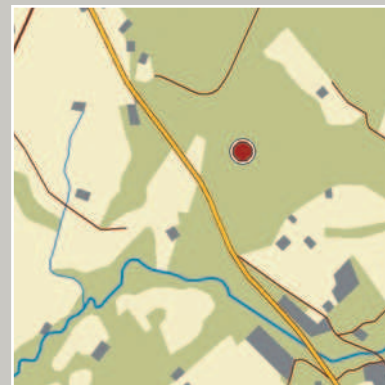
## RÕNGU RAKETIBAAS

Rõngu ja Valguta vahele Arja vahtkonda rajati 1962. aastal S-75 õhutõrjekompleks. Õhutõrjeraketid olid tavalise ja tuumalaenguga. 1985. aasta 15. juulist kuni 15. septembrini saadeti divisjonid laiali, kuid linnakud jäid esialgu valve alla. Kompleks jäeti lõplikult maha aastal 1987.

Rõngu raketibaas kuulus Valga 898. seniitraketipolgu alla, sinna kuulusid veel baasid, mis paiknesid Sangastes, Karksis Rutu mägedes ja Lätis Härgmäel.



630429 / 6449193



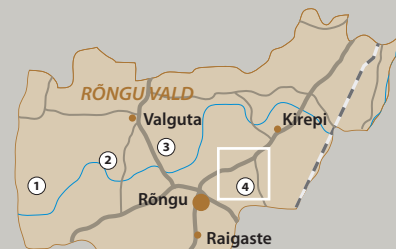


694:OKU:001

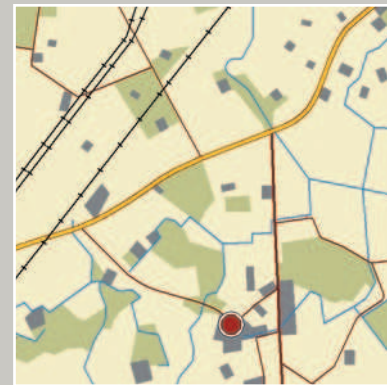
## TAMME SUURTALU

Tamme talu esimene peremees oli Johann Grünfeldt (1818–1882). Eriti heale järjele tõusis talu 20. sajandi alguses, kui seda valdas Jaan Grünfeldt (1847–1925), kes oli Rõngu piimaühisuse asutajaliige ja esimene esimees. Teda on nimetatud ka Rõngu aktiivseimaks seltskonnategelaseks. Talu nimi pärineb siin kasvanud põlisest hiietammest, mis hävis 1979. aastal.

Pärast sõda kuulus Tamme talu Riiklikule Aianduse ja Mesinduse Trustile. Siin oli Aedvilja Keskühisuse abimajand. 1946. a moodustati Enno-Tamme puukool ja pärast maadevahetust sai puukool endale Kõduküla maad. Aastatel 1950–1952 töötas Tammel mesinikuna kunstnik Kristjan Teder. 1959. a liideti osa Koruste kolhoosi maid Tamme aiandussovhoosiga.



635130 / 6447475







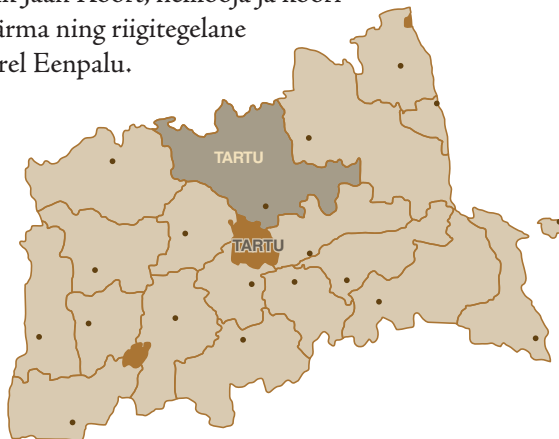
694: TAK:020



- 1 Orge külakool
- 2 Vedu kivirist ja mõis
- 3 Pükste metsavahikoht  
Kikeveres
- 4 Lammiku tuulik
- 5 Taabri riigimõis

## TARTU VALD

Tartu vald paikneb valdavalt Vooremaal, ida- ja lääneosa on tasasem ja metsasem. Tartu valla territoorium moodustub Tartu-Maarja ja Äksi kihelkondadest. Piirkonda iseloomustab mõisate rohkus – 8 rüütlimõisat, 2 riigimõisat, linnamõis ja hulga pool-, kõrval- ja karjamõisaid. Siin leidub ka üksikute taludega väikekülasid. Ajaloolist asustust piirkonnas märgivad Palalinna linnus Lätstel, Kalevipoja säng Salul ning Kärkna klooster Lammikul. Siin tegutsenud inimestest on sügava jälje Eesti kultuurilukku jätnud näiteks baltisaksa publitsist, kodu-uurija ja keelemees August Wilhelm Hupel, kirja- ja keelemees Otto Wilhelm Masing, Väägvere pasunakoori juhid Taavet ja David Wirkhaus, kirjanik Mait Metsanurk (Eduard Hubel), kunstnik Jaan Koort, helilooja ja koorijuht Miina Härma ning riigitegelane Kaarel Eenpalu.



## ORGE KÜLAKOOL

Pupastvere küla lõunaserval, teest paremal väikeses Orge pargis on endise külakooli asukoht. Orge kool, mis asutati 18. saj lõpul, sai kuulsaks siin tosin aastat töötanud Paul Bergmanni (1836–1913) ajal. Aastail 1866–1867 asutas ta siin Kärkna puhkpilliorkestri, mis I üldlaulupeol Väägvere pasunakoori kõrval kiita sai. 1871. aastal esinesid pillimehed Helsingis ja Kotkas, nendega koos käis Soomes ka C. R. Jakobson. Äksi pastor ei sallinud maameeste muusikakoori, veel vähem selle juhti, kelle ta vallandas koolmeistri kohalt. Bergmanni lahkumisega 1872. a vaibus ka orkestri tegevus. Orge koolis on aastatel 1889–1893 õppinud kirjanik Mait Metsanurk, 1893.–1896. a kunstnik Jaan Koort. Aastail 1893–1913 oli siin õpetajaks ajalehe Olevik kaastöeline, lasteraamatute autor Jaan Antik (1859–1930). Et riigitruu koolmeister läks usinasti kaasa 19. sajandi lõpu venestusega ning koolis eesti keelt kõnelnud poisid pidid selle eest nurgas kuivade herneste peal põlvitama, levis rahva seas tema kohta salm: „*Keiser sõitis, kellad pääl, Orge Antik pera pääl!*“. Jaan Antiku peres sündis aastal 1901 bibliograaf ja raamatukogundustegelane ning vastava oskussõnastiku autor Richard Johannes Antik.

Pupastvere küla kutsutakse ka Sandiväsitaja külaks. Voore harja mööda jooksev umbküla oli kunagi 6 km pikk, praegu alla 5 km. Kui sant Pupastveres kerjamas käis, pidi ta küla lõpust sama teed tagasi tulema, sellest ka küla teine nimi. Külatee lõpeb sohu, ka külgedelt piiravad voort sood. Pupastvere lahing augustis 1944 oli pärast Soomest naasmist

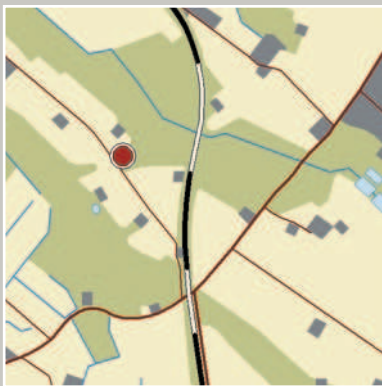
soomepoiste esimene ja võidukas lahing Eesti pinnal.

Tuntuim pupastverelane ning Orge kooli kasvandik Jaan Koort sündis 6. novembril 1883. a Mäelt-Pursti talus, mis asub Pupastvere küla kolmanda kolmandiku alguses. Kunstniku sünnimaja tähistab marmortahvel. Pärimuste järgi tulnud kord poisike Jaan Alt-Purstile tädi käest kellaaega uurima – tädil olnud küla esimene pommidega kell. Jaan jäänud Pupastvere järve äärde seisma ja vaadanud. Imetlenud ja öelnud: „Kui mul oleks paber ja pliats, joonistaksin selle pildi!“ Sellele vastatud: „Sina, poisike, ka mõni joonistaja!“ Ja ometi sai Jaan Koortist tuntud kunstnik.

Foto: Viivi Rohtla erakogu.



654321 / 6486561



794:KOO:003





## VEDU KIVIRIST JA MÕIS

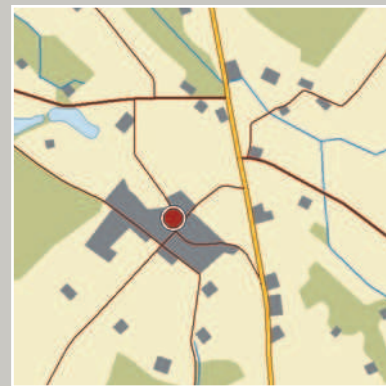
Põhjasõja-aegne rist asub Vedu mõisapargis. Pärimuse järgi olevat sinna maetud keegi Rootsi kindral. Seda rääkinud vanaemad Eesti Vabariigi ajal lastele ning manitsenud neid, et nad risti otsa ei roniks. Rist ei asu päris algse kohas. 1950. aastate algul teisaldati see ca 50 meetrit algsest asukohast põhja poole. Mõisaparki, risti asukohta, oli vaja ehitada majandi töökoda, selleks saeti maha ka vanad kuused, mis risti ümbritsesid.

Varaseimad teated Vedu mõisast (saksa k *Fehthenhof*) pärinevad 1489. aastast. Mõis on saanud nime 16. sajandi omanikelt Fehtedelt. 1632. aastal, pärast Lõuna-Eesti vallutamist rootslaste poolt, andis Liivimaa kindralkuberner Johann Skytte mõisa von Taubedele. Põhjasõja järgselt oli mõis nii von Brandtide kui ka von Rosenite valduses. Mõisa viimane omanik enne 1919. aasta võõrandamist oli Otto von Stackelberg. Mõisa peahoone, ühekorruseline neogooti stiilis kivist, hävis tulekahjus 1925. a suvel. Vaid aasta sai seal töötada Vedu algkool. Säilinud on mitmeid kõrvalhooneid. Neist vaatamisväärsim on neogooti stiilis pikk tall, mille fassaadi kaunistab teravkaarakende ja -niššide rida. Keskrisaliidil (fassaadi enduval osal) on viis suurt nišši, samasugused kaks suurt nišši paiknevad ka fassaadi otstel. Vaheosades asuvad väikesed nišid, mida eraldavad mitmed ristikujulised õhutusavad. Tõenäoliselt on keskrisaliit ja külgosad olnud varustatud ka mingite ehisviiludega, kuid ei need ega ka algne katus ei ole säilinud.

Mõisasüdamest pooleteise kilomeetri jagu läänes, Kabelimetsas asub mõisaomanike matusepaik.



661288 / 6487323





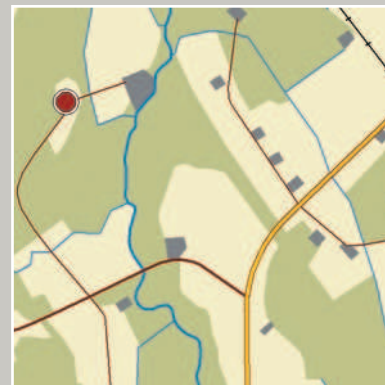
794:KVR:001

## PÜKSTE METSAVAHIKOHT KIKEVERES

See on väga hästi säilinud palkmajakompleks (rehielamu, laut, saun, ait, metsatöölise majake, kelder). Pükste (Pickste Hans) põlistalu märgiti 1638. a revisjonis ära „puustusena“ (tühja taluna), mis näitab, et seal on varemgi elatud. C. G. Rückeri Liivimaa erikaardil (1839) on kirjas *Pikste*. Metsavahikoht on siin olnud vähemalt alates 1865. aastast, kui siin asus Vesneri mõisa metsavaht. Eesti Vabariigi aja viimane metsavaht oli Ilmar Kaeramaa, kes võeti Saksa sõjaväkke ja jäi sõjas kadunuks. Nõukogude ajal jätkas metsavahitööd tema õde Laine Kaeramaa. Vahtkonna alla kuulus lisaks Pükste metsale ka Lubja mets Kobratu taga Amme jõe ääres. Nõukogude ajal oli Pükste vahtkonna kordon mitmete metstkondade koosseisus (Raadi, Tartu ja Kaiavere metstkond) ja 1998. a liideti see Vara metstkonnaga. Pikaajaline metsavaht oli August Rein, keda kutsuti Pii-buks, tema lahutamatu kaaslane, kõvera piibu pärast. Viimane metsavaht oli Elmar Uueni, kes töötas kuni metsavahtide ametikoha kadumiseni.



665038 / 6487894







794:VKK:008

## LAMMIKU TUULIK

Tartu valla territooriumil on olnud ajalooliselt üle 20 tuuleveski, enamik on paraku hävinud. Lammikule, linnulennul 750 m kaugusele Muuge vesiveskist, ehitati tuulik 19. sajandi lõpul. Tuulik töötas viimati 1930. aastate alul, 1939. a olid veel sindlikatus ja veskitiivad alles. Nõukogude ajal kasutati veskit kolhoosi silohoidla ja kartulikeldrina.

Lammiku külas oli 19. sajandi lõpul vaid kaks talu – Lammiko nr 39 ja Lammiko nr 40. Liivimaa hingeloendite andmetel on Lammikult pärit skulptor Jaan Koorti isapoolsed esivanemad: isa Jaan (sündinud 1833), vanaisa Hans (1805) ja vanavanaisa Andres (1771).

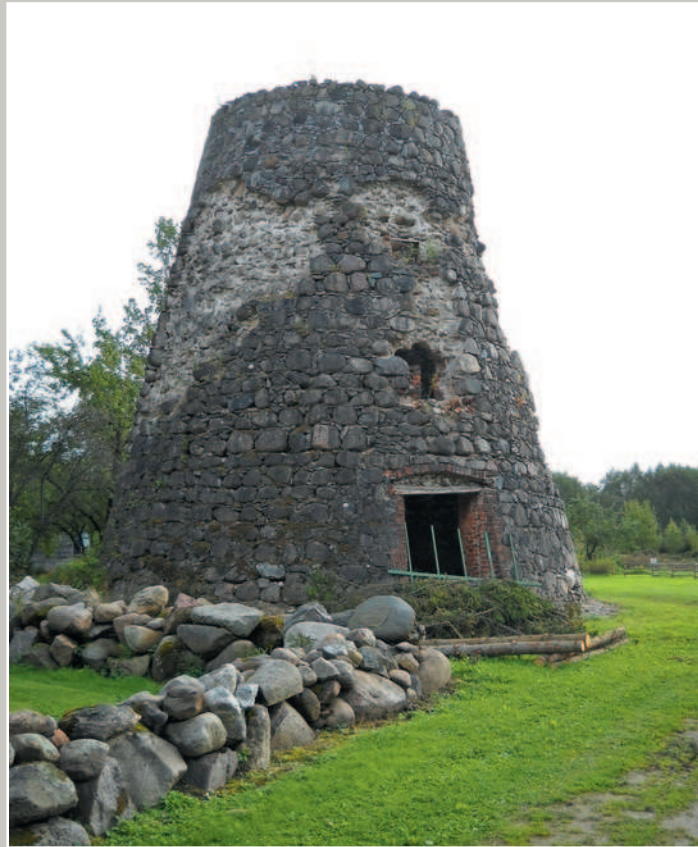
Lammikul elanud külarätsep Koitsami Elmar (õige nimega Elmar Rosenberg), kes tuli Võrumaalt siia Koortide suguvõssa koduväiks. Käis taludes masinaga õmblemas, pükse (põhiliselt kalifeesid) õmbles korralikult, kuid pintsakud ei tahtnud välja tulla. Tema kohta tegi külalaulik Sirgu Madis salmi: „*Koitsami Elmar tegi mulle pükstest pintsaku, pintsak oli sitast` õmmeldud ja püksid olid persesst paigatud.*“ Elmar mobiliseeriti II maailmasõja ajal punaarmeele, kus oli samuti rätsepaks. Hilisemal ajal ongi tuulikutsutud Koitsami tuulikuks.



651079 / 6483584







794:TUV:002

## TAABRI RIIGIMÕIS

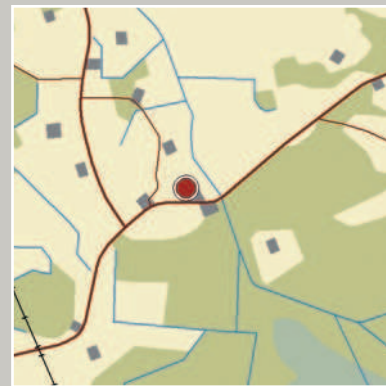
Säilinud on puidust häärber, maakivist ait, laut. Aida ukse kohal on ehitusaega märkiv kivikestest laotud aastaarv 1852. Ka häärberi ehitusaasta jääb ilmselt 19. sajandi teise poole. Algselt puidust portikuse ja täiskelpkatusega hoone on suures osas esialgse kaju säilitanud, vaid kelpkatuse on asendatud lihtsa viilkatusega. Taabri mõisa juurde kuulus ka Tordi karjamõis, mis paraku on hävinud.

Tõenäoliselt sai Taabri mõis oma saksakeelse nime *Anrepshof* Anrepi suguvõsa järgi. Ent puuduvad teated selle kohta, et mõis oleks Poola valitsuse ajal nende valduses olnud. Aastal 1637 oli Taabri mõis major Nils Dubleri omanduses. Ta sai selle kuninga käest autasuks. Aastal 1646 kinnitas Rootsi kuninganna Kristiina Heinrich Heini nõudlust mõisale. Hein oli õuekohtu assessor ja Tartu ülikooli professor, tal oli juuradoktori kraad. Tema tütar Elisabeth Hein (lesena von Eeck) abiellus teist korda Tallinna kaupmehe Andreas Stempeliga, 1674. a kinnitati tema omandiõigust mõisale ja mõis kuulus talle veel 1682. aastal. Mõisate reduktsiooni käigus 17. sajandi lõpus mõis võõrandati ja see läks riigi omandusse.

Taabri kroonumetsavahikoht asus praeguses Lepiku talus. Lepikul kasvatati kasvuhoonetes viinamarju ja tomateid. 1930-ndatel müüdi Helsingi turul esimesena Lepikul kasvatatud tomateid.

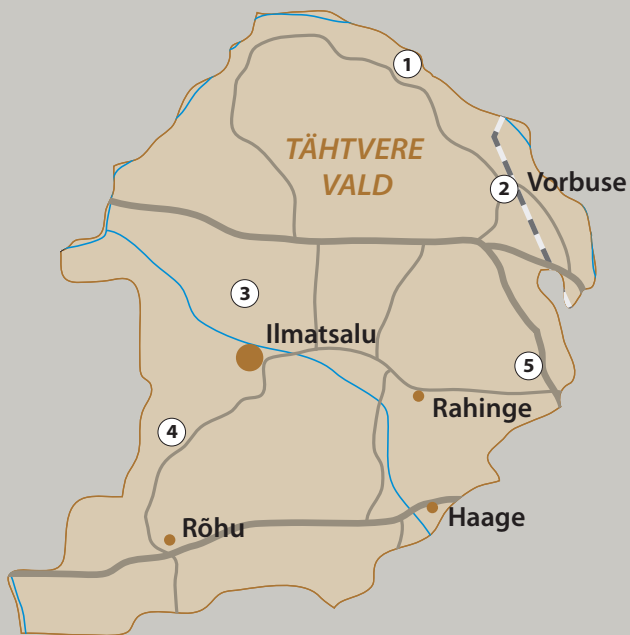


672919 / 6483438





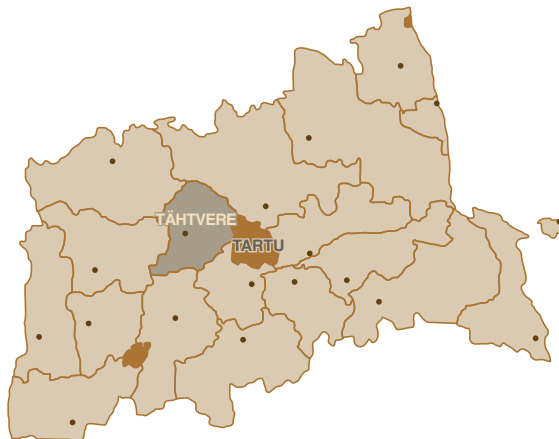
794:MOA:003



- 1 Soomeküla-Johani talukoht
- 2 Vorbuse mõisasüda
- 3 Ilmatsalu tellisetehas
- 4 Trohvi turbavahikoht
- 5 Koidu talu sordi- ja katseaed

## TÄHTVERE VALD

Kirjasõnas on Tähtveret *Techelweri* küllana esmakordselt mainitud 1582. a. Valla alasid piiravad põhjas ja kirdes Emajõgi ning lääneosas Laugesoo. Emajõe luhal asusid taluheinamaad, mõnda nendeni viinud taliteedest kasutavad jahimehed siiani. Möisate algusaegadest kuni 1930. aastate lõpuni on oluliseks märksõnaks olnud ka savitööndus, piirkonnas oli suuremaid ja väiksemaid vabrikuid, mille tarvis Ilmatsalu ümbrusest rohkelt savi kooriti. Nõukogude ajal asus Ilmatsalus Tartu nädissovhoosi keskus, siis tehti kogu valla alal rohkesti maaparandustöid. Sel perioodil muutis inimkäsi siinset maastikupilti tugevalt.





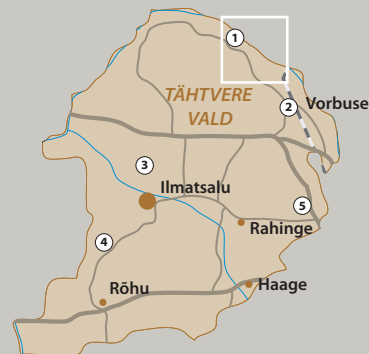
## SOOMEKÜLA-JOHANI TALUKOHT

1872. a aprillis sõlmiti Vorbuse mõisa (*Forbushof*) ja Johann Jüri poeg Toome vahel „*Verkauf- und Kauf- Kontrakt*“, mille järgi Johann Toom saab 34 taalri ja 88 krossi eest Soomeküla nr 18 talukoha pärispidajaks „*selliste piiride ja rajade sees nenda kui maamõetja Jacobsenn neid 1864, 1865 aastal on kaardi peale ülespannud ja ristikividega ja kupatsidega äramärkinud.*“

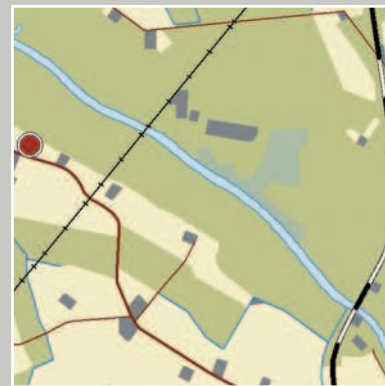
Enne kruntideks jagamist 1934. a oli sellel talul maad rohkem kui 78 hektarit. Kust on tulnud omapärane nimi, pole täpselt teada. Omal ajal elanud siinkandis Soome nimeline mees – võib-olla peitub siin mingi seos. Külanimena on Soomeküla (*Somekülla*) ära märgitud juba 1690. aastast pärineval Vorbuse mõisamaade plaanil. Tollal oli külas viis talu.

Kardla küla elanikud teavad jutustada lugu sellest, kuidas taluhooned just sellesse paika ehitatud said, kus nad praegu on. Ennevanasti asunud talu südamik veidi teises kohas, praegusest mõnisada meetrit Vorbuse poole minna. Seal olevat äike talule sageli palju kurja teinud. Peremees olnud päris hädas kohe – pikne süütas kord lauda, kord muu hoone või mõne õuepuu. Ühel öhtul, kui peremees magama heitnud, tulnud tema juurde unenägu, mis näidanud kohta tee ääres pärnapuu juures. Sinna kästud unes mehel oma maja ehitada ja seal ei pääsevat äike enam kiusama. Talitanudki peremees unenäo juhatusel järgi. Ei ole tänase päevani äike Soomeküla talus enam pahandust teinud. 150-aastane põlispärn talu õuel on alles praegugi. Huvitav, et juhuse tahtel on talu praegune omanik päritolu poolest soomlane, kes talukohta suure hoole ja armastusega korrastab.

EAA.2381.2.7023; EAA.308.2.118



653004 / 6481306





831:ТАК:018

## VORBUSE MÕISASÜDA

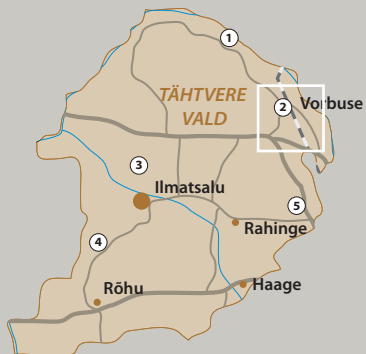
Keskajal kuulus Vorbuse mõis Kärkna (*Valkenau*) kloostri uhkete valduste hulka, kuid suuremat mõisakeskust tollel ajal siin veel välja ehitatud ei olnud. Poola ajal läks Vorbuse kant Stefan Nonnerti kätte, kelle järgi kohta ka *Nonnertshofiks* nimetatud. Poola ja Rootsi vaheliste sõdade järel läks Tartumaa Rootsi valdusse ja kuningas Gustav II Adolf kinkis 1625. a septembris Vorbuse (*Forbushof*) koos ümbruskonnaga kapten Matthias Fohrbussile, sellest ka koha nimi. Tõenäoliselt just sel ajal ehitati mõisasüda siin ka suurejoonelisemalt välja. Pärast kapteni surma jäi see tema lesele.

1684. a Vorbuse mõis riigistati. Põhjasõja järel seda endistele omanikele ei tagastatud ning see jäi riigimõisaks 1799. a novembrini, mil keiser Paul I kinkis selle oma truule alamale Andreas Hübnerile. Seejärel oli mõisal aja jooksul mitmeid omanikke (von Huene, von Roseéd, von zur Mühlenid), kuni 1901. a sai selle omanikuks Dr Harry Alexander von Pistohlkors (pärit von Pistohlkorside Rutikvere mõisa harust), kes lasi mõisale ehitada ka uue juugendstiilis peahoone, mille keskosa kaunistas torn ja sissepääsupealset von Pistohlkorside vapp. Mõisale kuulus ka üks karjamõis Vanaasemel.

Võõrandamise järel läks mõis Eesti sõjaväe 2. diviisi kätte ning taludeks tükeldati see alles 1933. a. Mõisasüdames tegutses kuni II maailmasõjani hobusekasvandus, mis varustas sõjaväge ratsahobustega. Peahoone hävis sõja käigus.

Mõne arvamuse kohaselt asus hävinud peahoone kohas, kus mõisapargis on näha maakividest vundament. Säilinud hoone võib olla kas moonakamaja või mõisavalitseja maja, mida pärast 1940-ndatel aset leidnud põlengut koruse võrra kõrgemaks ehitati. Teise arvamuse järgi asus peahoone just seal, kus praegunegi maja.

Praust, V. Tartumaa mõisad. 2008.  
Foto: Tartumaa muuseum.



655328 / 6478649



831:MOK:001

## ILMATSALU TELLISETEHAS

Ilmatsalu alevikus asuvale Ilmatsalu mõisale (*Ilmazahl*), mis orduajal kuulus Löwenwolde suguvõsale ning läks sealt abielu kaudu edasi Knorringute perekonnale, kuulus ka Ilmatsalu telliskivitehas.

Tehase tegutsemise algusaegadeks on märgitud 1879, kuid tellisetööstus on siin tõenäoliselt olemas olnud juba palju varem, kuna Mellini kaardil, mis koostatud rohkem kui kaks sajandit tagasi, on Ilmatsalu *Ziegeley* (tellisetehas) juba olemas olnud. Ilmatsalu tehase kividest on ehitatud näiteks Tartu linnas Eesti Ajalooarhiivi maja (1904), Pauluse kirik (1917) ja Peetri kirik (1884).

16. aprillil 1920 võttis valitsus Ilmatsalu mõisa tollaselt omanikult Woldemar Knorringult üle ja võõrandati täies varas peale telliskivivabrikku, mis koos hoonete ja sisseseadega omanikule tagastada otsustati. Märgitud on, et tehas asus 10 versta Tartu linnast ja et tegu oli ühe suurema Eesti tellisevabrikuga – enne sõda andis see kuni 2,5 miljonit tellist aastas ning lisaks sellele pool miljonit dreanažitoru ja katusekive.

Sõjasündmuste tõttu oli tootmine tehases vahepeal viieks aastaks seisma jäänud. Lähikäinud sõjavägi oli sisseseade suures osas kas lõhkunud või kaasa viinud. Väike tellisepress oli siiski veel töökorras, sellega oleks saanud toota kuni miljon tellist aastas. Tehas sooviti taas käima panna. Selleks asutati Ilmatsalu Tellisetehase OÜ. Siis algasid tellisetehase osanike ja kohalike maaomanike vahel ägedad vaidlused, kuna tehasele oli tarvis ehitada lisahooneid ja vajati ka värsket savimaad.

Tehase omanikud taotlesid riigilt muuhulgas ka neid maatükke, mis olid juba talunditele määratud, kuid kõiki nende soove siiski ei rahuldatud.

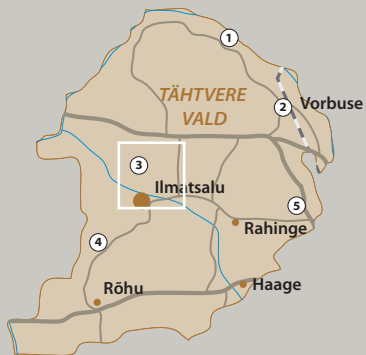
Alates 1931. a andis Woldemar Knorring kõik oma õigused ja kohustused üle Jaan Ambergile, kes kuulus Ilmatsalu Tellisetehase OÜ juhatusse. Amberg sai tehase omanikuks, ostes selle 22 000 krooni eest Knorringult ära ja oli nüüdsest Knorringu täievoliline õigusjärglane. 1945. a võeti tehas riigi omandisse.

Ilmatsalu kanal olla kaevatud selleks, et hakata lotjadega telliseid Venemaale vedama, kasutust olla kanal leidnud vaid korra.

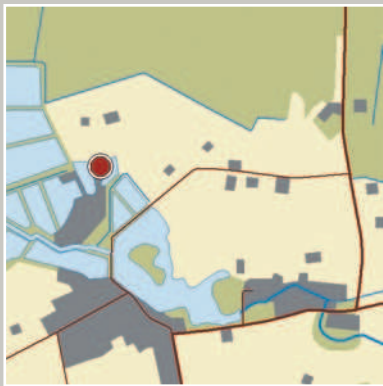
EAA.63.16.10903

Foto: Ants Tenno erakogu.





649325 / 6475859



83I:SAT:001



## TROHVI TURBAVAHIKOHT

Nii nagu omal ajal luhavahid pidasid silma peal luhahainamaadel ja tegid üleujutuste tarvis kuhjaluseid, elasid turbavõtukohtade ligidal turbavahid, kes oma piirkonna eest hoolt kandsid ja seal tarvilikke töid tegid. Üks turbavahikoht asus Rõhu ja Ilmatsalu vahele jäävas metsatukas Trohvil, kuhu viib ka Rõhu teelt alguse saav vana talitee.

Ju peeti siin turbavahi ametit juba mõisaajal, sest 1923. a kohale antud hinnangus on kirjas, et koht on vana ja viletsas seisukorras, sindlikatusega maja seinad on palkidest, mille alumised read mädad.

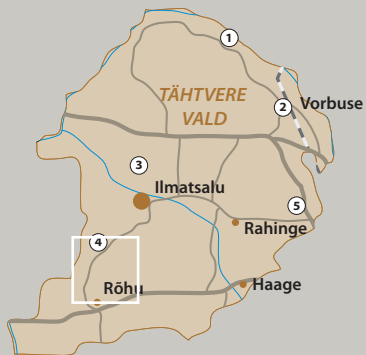
Alates 1925. a rentis toleks ajaks juba Ilmatsalu mõisast eraldatud kohta Jaan Jakobi poeg Hindrikson. Vanadelt rendilehtedelt selgub, et hoonestuse osas oli olemas rehega elumaja ja laut, sinna juurde aia- ja põllumaad 1,70 tiinu (tiin e tassantin = 1,0925 ha) ja heinamaad 1,60 tiinu. Maa väärtuseks oli 8,08 puhaskasurubla ning aastarenti on koha eest määratud 6 krooni ja pool senti. Kes teab, mis sorti mees Jaan oli või mis temaga juhtus, aga rent jäi pikka aega maksmata ja mees ise kadus. Asja uurisid nii vallaametnikud kui ka politseikomissar, tehti järelepärimisi naabervaldadest. Selgus, et mees oli elama asunud Laeva valda, kus ta juhuslikke põllutöid tegi ja ilma igasuguse varanduseta oli. Ei jäänud maksunõudjatel muud üle, kui kirjutada asi kahtlaste võlgade arvele.

1933. a hakkas kohta rentima Karl Juhani poeg Rebane ja siinkohal kirjeldavad rendilehed, et Trohvi turbavahi koht asub 12 km kaugusel Tartust, siin on rehega elamu ja laut. Karl oli ettevõtlikuma loomuga mees

ning ehitas 1936. a krundile sauna. 1937. a võttis ta Maapangast laenu ja ostis koha 58 krooni ja 88 sendi eest päriselt omale.

Rebased jäid endisele turbavahikohale elama. Rõhu külas mäletatakse nende noorimat perepoega, kes Trohvil Rõhule kooli käis. Eha Oks teab rääkida, et teda hüüti naljatlevalt „rebasepoisiks“ ja tal olevat alati tangupuder lõunasöögiks koolis kaasas olnud, mida ta teiste laste ees taevani kiitis.

EAA.63.16.10896



647626 / 6472947



831:POP:001

## KOIDU TALU SORDI- JA KATSEAED

1929. aastal eraldas tollane Eesti Põllutööministeerium Tähtvere (*Techelfer*) mõisa maadest 2,95 hektarit maad Aleksander Langele, kes seal katse- ja sordiaeda rajama hakkas, istutades kohe 5 vakamaad viljapuud ja 0,5 vakamaad marjaaeda. Nii sai alguse Koidu talu õunaaed.

Aleksander Lange sündis 1879. a Rasinal Lilleotsa talus käsitöölise peres. Ta lõpetas Võnnu kihelkonnakooli, õppis seejärel Tartus Hugo Treffneri koolis. Aiandusalaseid teadmisi omandas vabakuulajana Peterburis. Tegelikku aiandust harjutas hiljem Saksamaal, Hollandis, Taanis, Soomes ja Rootsis. Aastatel 1908–1921 töötas Lange Venemaal, olles muuhulgas aiatööõpetaja Ljudmilla kodumajanduse koolis ja Nešimi Põlumeeste Seltsi sekretär, laojuhataja ning põllumajandusalane nõuandja.

1922. a alguseks naasis Aleksander Lange kodumaale Eestisse. Selleks oli ta koos naise ja kahe lapsega läbi teinud üle kolme kuu kestva jalgsireisi Ukrainast Eestisse, viimane varanatuke ühehobusevankril kaasas. Sellest pööraselt pikast jalgsimatkast jutustavad Tähtvere valla külamehed veel praegugi.

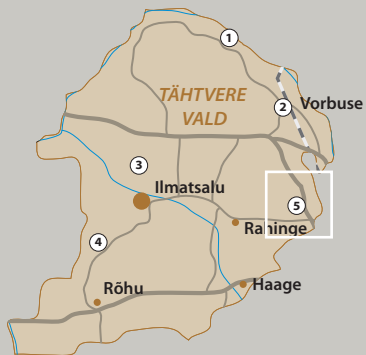
Eestis läks Langel üsna hästi. Ta oli väga aktiivne inimene, kuulus mitmetesse seltsidesse ja, nagu näha vanadest kutsetest, võttis osa paljudest seltskonnaüritustest. Ta töötas Tartu Õpetajate Seminaris, oli õpetajaks Vasula kodumajanduse koolis. 1925. aastal asus Lange Tartu Maavalitsuse teenistusse Tartumaa aiandus-mesinduse nõuandjana. Tema sulest on ilmunud mitmeid aiandusalaseid artikleid toleaegetes ajakir-

jades ja ajalehtedes. Alates 1923. aastast oli ta ajakirja Aed vastutav toimetaja. Andis aianduskursuseid ka Tähtvere vallas Rahinge koolis.

Koidu talus aretas Lange välja üsna tuntud õunasordi nimega „Koidu renett“. Üks vana sellest sordist puu on praeguseni aias veel alles. Õuntekorjamise aegu olid aias abiks ümberkaudsed inimesed, laatadel müüdi selliseid sorte nagu „Klapp'i lemmik“, „Napoleoni võipirn“, „Punane ananass“ või näiteks „Newton Wonder“. Aeda mäletatakse inimeste hulgas veel hästi. Räägitakse, et kui 1940. aasta külm kõik teised ümbruskonna viljapuud ära võttis, siis Koidu sordiaia puud elasid selle üle.

Foto: Mati Jäägeri erakogu.





655942 / 6474129



831:POP:001





- 1 Vaigutuslank
- 2 Juudikabel
- 3 Vidriksoni veski
- 4 Konstantin Pätsi nimeline tamm
- 5 Kargaja talu telliselööv
- 6 Kavastu mõisa rajatud palgikraav

## VARA VALD

Vara vald on Tartu maakonna suurim ja hõlmab Maarja-Magdaleena, Kodavere ja Tartu-Maarja kihelkonda. Valla territooriumil on rohkesti metsa ja soiseid alasid.

Vara (*Warral*) külast on esmateated aastast 1496, Vara mõis on olnud mitmete aadliperekondade omandis (Tiesenhausen, Wrangell, Sievers). Sookaldusel asub Kalevipoja lingukivina tuntud Tartumaa suurim rändrahn Pollikivi. Kinnismuististe poolest on rikas Välgi küla ümbrus.



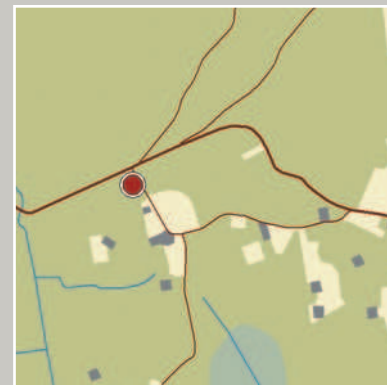
## VAIGUTUSLANK

Mänd on ainus meil kasvav puu, millelt juba ammustest aegadest on vaiku kogutud. Vaigu kogumiseks kõrvaldati puutüvelt sellelt kohalt koor. Puhastatud alale tehti püstrenn ja sellest mõlemale poole kaldlõiked. Korruga tehti kümme lõiget, need meenutasid kalasaba mustrit. Lõikeid tehti igal aastal juurde. Tüvel olevaid lõikeid kutsuti karriks. Vaik voolas mööda püstrenni alla koonusekujulisse kogumistopsi. Topsid tühjendati tünnidesse. Edasi kasutati vaiku keemiatööstuses.

Sellel langil toimus esimene vaigutus 1974. a.



666289 / 6497985





861:EKM:001

## JUUDIKABEL

Juudikabel asub Vara mõisa Krahvitee ääres puudesalus. Rahvasuu räägib, et varem olnud siin kirik ja kabel, mis sõja ajal hävitati. Siia olla maetud inimesi. Koha nimi tuleb sellest, et siin oli üks juut ära surnud ja mõisnik lasi ta sinna matta. Arvatakse, et seda kalmistut võisid varem kasutada lähedusesoleva oletatava Pilpa asulakoha elanikud.

20. sajandil kasutati kohta jaanitulede pidamiseks.



667887 / 6491212







861:KAV:001

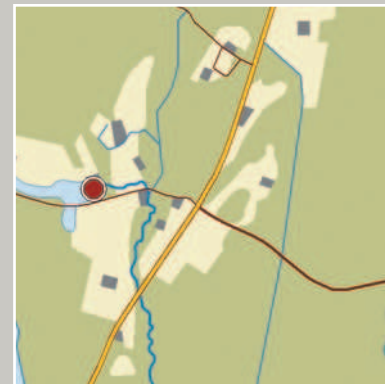
## VIDRIKSONI VESKI

Vidriksoni vesiveski ehitati Metsakivi külla Kargaja oja kaldale. Veskit on säilinud ainult veskitamm. Viimati töötas veski 1960. aastatel. Veskis jahvatati loomajahu, tangu, tatratangu ja rukkijahu. Peent püüli ei tehtud. Veski kuulus Abram Vidriksonile, kellel oli kaheksa last. Ta tegi veski vahetult enne sõda oma poja Samuel Viire nimele. Veski kuulus Koogi 96 talu juurde. Talu koosnes rehielamust koos hobusetalliga, suurest laudast, küünist, viljaaidast, vankrikuurist, sigalast ja saunast. Järve ääres oli neli heinaküüni. Majale ehitati 1922. a juurde kaks tuba. Talus oli sulane ja karjus.

Foto: M. Kuusiku erakogu.



680187 / 6493763







861:VEV:002

## KONSTANTIN PÄTSI NIMELINE TAMM

17. mail 1938. a istutasid Koosa 6-kl algkooli õpilased Eesti Vabariigi presidendi Konstantin Pätsi auks koolimaja ette tamme. Koolilapsed kandsid sellel päeval kodutütarde ja noorkotkaste vorme. Koolidirektor Aleksander Laumets on kooli kroonikasse teinud selle päeva kohta järgmise sissekande: „17. mail esimese Eesti Vabariigi presidendi K. Pätsi nimelise tamme istutamise vastav tseremoonia“.



679104 / 6491437





861:PUU:002



## KARGAJA TALU TELLISELÖÖV

Telliste tootmise Kargaja jõe piirkonnas tingis ehitusmaterjali vajadus Kavastu mõisas ja Peipsi läänekaldal asuvates külates. Kargaja külas olid selleks ka head looduslikud eeldused: külluses kõlblikku savi, head transpordivõimalused mööda Kargaja jõe ja küllaldased metsavarud.

Kargaja jõe rajati kolm sadamat, mida kohalikud elanikud nimetavad *pristaniteks*. Kive transporditi lotjadega mööda jõgesid Tartusse ja Peipsiäärsetesse küladesse. Kivide mõõdud Kargaja piirkonna telliselöövides olid 30×15,5×6 cm.

Savi segati mõnes tööstuses käsitsi, mõnes hobujõul käitatavate masinatega. Savi segamisest oleneb ka telliste kvaliteet. Sügisel kuhilatesse „hauduma“ veetud savi on kergemini segatav ja kvaliteetsem.

1899. a sai Kavastu valla Kargaja talu omanik J. Gross loa tellisevabriku asutamiseks. Töölisi oli 12-14. Ühekambrilise telliseahju mõõdud olid: pikkus 12, laius 7, ahju kõrgus 4 ja seina paksus 2 meetrit. Ahju mahtus 35–40 tuhat tellist. Kargaja talu omanik ehitas telliste veoks telliselöövi juurest jõe äärde tee ja sadamakai, mis oli täidetud poolikute tellistega. Telliselööv töötas aastani 1912.

Piirkonnas oli veel seitse telliselöövi: Vaevitsi 1. Raamimäel, Vaevitsi 2. Kargaja jõe kaldal, Kavastu parun Wolffi rajatu Peipsi kaldal Varnja küla lõunaserval, Gensi, Varnja-Koosa maantee ääres kilomeeter enne Varnja küla, Varnja põhjarservas surnuaedade juures, Kavastu mõisa Ristiniiidi ning mõisa poolt ehitatud hoburaudtee sadamani.

Poltan, A. Tellisetootmisest Peipsi läänekaldal Kargaja–Varnja piirkonnas. 1969. Käsikiri.



68486I / 6486I88





861:SAT:003

## KAVASTU MÕISA RAJATUD PALGIKRAAV

Kavastu parun Werner Wolff ehitas 1899. a Peipsi kaldale Varnja küla lõunaservale tellisetootmise. Tehti suured kulutused hoonete, sisseseade ja palkade näol, aga sissetulek kujunes napiks. Kohalikud elanikud lõhkusid vabrikuhooned 1905. a revolutsiooni ajal vihast mõisniku vastu.

Tehtud kulutuste katteks hakkas Kavastu mõisaomanik metsa maha lõikama ja müüma. Mets toimetati Tartusse Kargaja, Koosa ja Emajõe kaudu. Metsast Kargaja jõeni on kaevatud kolm palgikraavi.

Tartus võtsid palke vastu mitmed lauavabrikud (Univer jt). Nõukogudeaegseks palkide vastuvõtu kohaks oli Ropka luhal asuv Tartu Parvetuskontor. Palkide parvetus toimus paljudel siseveekogudel üle Eesti. Parvetamine lõpetati kogu Eestis 1950. aastate teisel poolel. Tartusse parvetati palke paljudest Eesti piirkondadest alates Suislepast kuni Omeduni välja.

Poltan, A. Tellisetootmisest Peipsi läänekaldal Kargaja–Varnja piirkonnas. 1969. Käsikiri.  
EAA.V-273



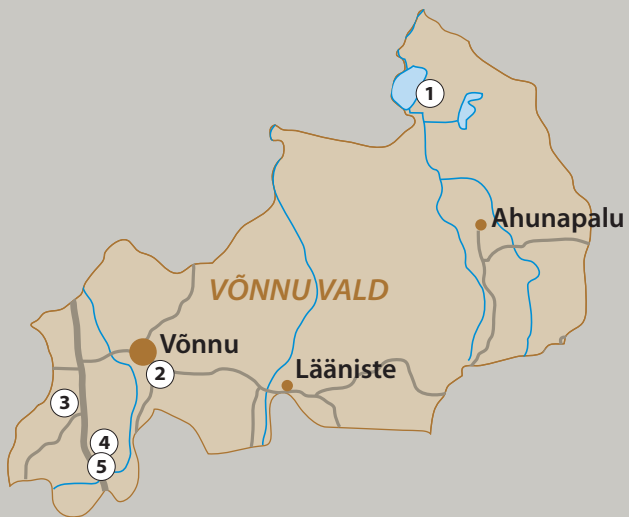
680701 / 6485352







861:PAK:001



- 1 Kalli kõrtsi talitee
- 2 Võnnu Lõokese seltsimaja
- 3 Kabelivarik
- 4 Rookse söeaugud
- 5 Tantsimägi



## VÕNNU VALD

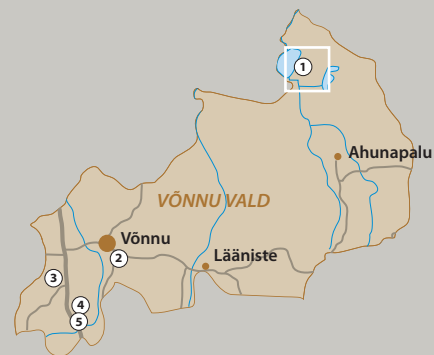
Võnnu sai kihelkonnakeskuseks juba 13. sajandi algusveerandil: siinset preestrit mainitakse esmakordselt 1236. aastal. Kirik, küll tugevasti ümber ehitatud, on püsinud samas kohas tänini. Teadaolev vanim asustatud koht vallas on Lääniste linnamägi, mille vanem kasutusjärk pärineb juba rooma rauaajast (2.–3. sajand). Hiljem rajati sinna vene õigeusu kalmistu, mis on tänaseks maha jäetud.



## KALLI KÖRTSI TALITEE

Emajõe-Suursoo asustuspilti kuuluvad kunagiste talude, soosaarte ja kõigi eluks vajalike kohtade vahelised taliteed. Suvel käidi talutööde ja muude majapidamis-kohustuste tõttu kodust vähem väljas. Vajadusel kasutati liiklemiseks peamiselt veeteid. Kui hakkas külmetama, muutus ka liiklemine lihtsamaks – jällegi kasutati selleks jõgesid ja järvi, mis kattusid jääkaanega. Sellist siledat teed mööda oli hobusega lihtne liikuda. Lisaks veeteedele tehti otsemaks liiklemiseks nendesse kohtadesse, kus pinnas hästi külmus, lumi kaua püsis ja kus sai ka hobusega hästi liigelda, taliteed. Taliteede tekitamiseks sõtkuti pinnast ka hobusega, et soos vesisel maal paiknevad teekohad läbi külmuksid. Tähtsamaid taliteid kasutati aastakümneid kui mitte aastasadu. Emajõe-Suursoos paiknevatest taliteedest on muist kantud ka kaartidele, paremini on need fikseeritavad nõukogude-aegsetel sõjaväekaartidel. Taliteedele on viimased aastakümned mõjunud hukatuslikult – enamik inimasustust on soosaartelt ära kolinud, taliteid ei kasutata ja enamik neist on kinni kasvanud ning looduses raskesti märgatavad.

Taliteest ja selle tähtsusest kohalikus elus võib aimu saada L. Rootsmäe märkmetest: „Kalli järve idakaldal Kalli t. juures tegutses kuni 20. sajandi algaastateni kõrts, mida on mainitud juba 1821. a. vakuraamatus. Joogivett toodud siia paadiga Kaevandut kaudu Peipsist. Kõrtsi armastanud külastada ka saknad. Talvel peatunud siin ka Tartu linna rändavad venelased, kuna talitee käinud kõrtsist mööda; suvel aga veetnud siin tihti aega heinalised, keda meelitanud soo peale mõisa esitatud tingimused (1/3 heinu tahtis mõis endale, ülejäänud osa aga antud heinalistele).“



690249 / 6474485





915:TAT:001

## VÖNNU LÕOKESE SELTSIMAJA

Võnnu asulasüdamest surnuaia poole suunduva tee ääres asub pikk ja tagasihoidlik palkhoone, mida varjavad teeäärsed pärnad. Praegune luitudunud väljanägemine on petlik, hoonel on seljataga väga huvitav ajalugu, millest saab lugeda Lõokese seltsi kodulehelt.

1907. a võeti Lõokese seltsimaja ehitamine Võnnus tõsiselt käsile. Seltsimaja krunt asus Jaan Nagla maal. Rendileping sõlmiti viiekümneks aastaks, rendi suuruseks jäi 10 rubla aastas. Raha maja ehitamiseks otsustati laenata. Laenuprotsendiks lubati 6,5%. Tingimuseks oli veel see, et laenu ei saanud tagasi nõuda enne maja valmimist. Organiseerimistöö läks täie hooga käima. Maja mõõtmeteks planeeriti 12 sülda (1 süld = 2,1336 m) pikkust ja 5 sülda laiust.

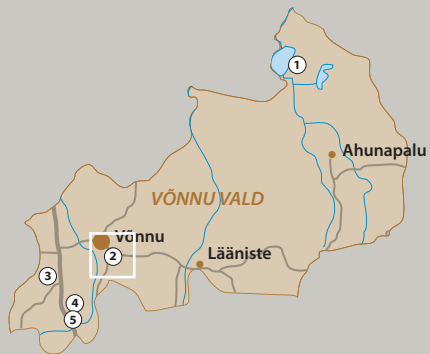
15. märtsil toimus hoonel pidulik nurgakivi panek. Seltsiliikmete (Lõokese seltsi kuulus 156 inimest) abi ehituse juures oli märgatav – kes aitas nõuga, kes jõuga. Vajaminevad 500 palki otsustati tuua Ahjalt. Kruusa ja lupja lubasid Fr. Pennert ja J. Suits. Peagi oli järg telliskivide veo käes. Vaja läks neid 1000 tükki, osa paluti Kurista mõisalt kingituseks, ülejäänud lubas osta J. Varik. Akende ja uste tegemine pakuti välja kohalikele meistritele. Kõigile vabatahtlikele abilistele ja kingituste tegijatele lubati edaspidi priipääsmeid.

Valminud seltsimajas tegid proove koor ja orkester, harjutas näite-trupp, toimusid Lõokese peod. Ruume üüriti välja ka kohalikele ühistutele, koolidele ja seltsidele, samuti käisid pidusid tegemas naabervaldade seltsid.

Vastavatud majas tegi muret alkoholi pruukimine. Puhvetis oli napside müük rangelt keelatud, ometi nähti peol nokastanud külalisi. Asi läks isegi sõnavahetuseni. Puhvetipidajat ja korrapidajat kohustati olema tähelepanelikumad.

Tavalistel päevadel hoidis majahoidja seltsimaja ukсед lahti hommikul kella seitsmest kuni kella kümneni õhtul. Pärast pidu võis majas viibida ühe tunni, kes siis ei lahkunud, maksis trahvi. Seltsi sisetulekute suurendamiseks renditi saali võimalikult tihti välja. Sellega kaasnes mõningane risk, sest selts ei saanud vastutada võõraste korraldajate pidude sisulise külje eest. Kõik pidude kuulutusel tuli saata kontrollimiseks kreisi politseisse.

[www.leoke.ee](http://www.leoke.ee)



679163 / 6463910



915:SEM:001



## KABELIVARIK

Kurista pargi läänepoolses otsas asub Kurista mõisaomanike de Villebois'de perekonnakalmistu koos matusekabeli varemetega. Kalmistu ala on olnud piiratud maakividest aiaga, samuti on kabel ise olnud maakividest hoone, millel tellistest nurgad ja ukse- ning aknaavade piirded. Kalmistu territooriumil leidub praegu lõhutud hauaplaate ja nende detaile. Kalmistu hävitamise alguseks peetakse 1945. aastat ja sellele järgnenud kolhoosiaega, kui piirded ja kabel lõhuti ning kive kasutati ehitustel. L. Rootsmäe on käsikirjalises materjalis maininud, et Kabelivarikus asunud enne kalmistu rajamist külanoorte tantsuplats.

Matusekoha rajajaks (tõenäoliselt aastal 1834) peetakse Stephan Guillemotte de Villebois'd (rahvasuus tuntud kui kindrali poeg), kes ei lubanud ennast isa juurde Võnnu kalmistul asuvasse kabelisse matta. Sellest on kohalikud inimesed rääkinud alljärgnevat:

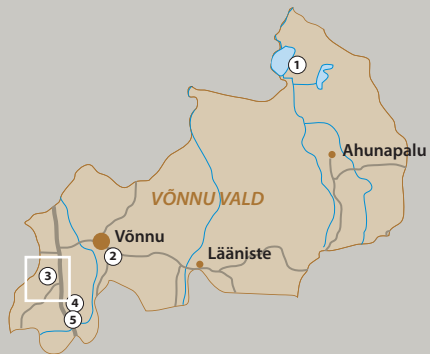
*„Hull-kindral lasi mõisas üles seada posti, mille külge siis „süüdlane“ rippu tõmmati ning talle peksta anti. Ka saanud kord kindrali oma poeg isalt seal peksta. Peale kindrali surma laskis poeg peksuposti hävitada ning ehitas uue matusepaiga, et mitte isaga kõrvuti maetud saada.“*

„(Hull)-kindraliks“ peetakse Alexander Guillemotte de Villebois'd, kelle kohta on rahvasuust üles kirjutatud palju pärimuslikke jutte, mille hulgast tooks ära vaid mõned katked: „Kui Kindralit tahetud kiristu panna, ei ole ta kuidagi sellesse tahtnud mahtuda.“ (RKM I 4, 358)

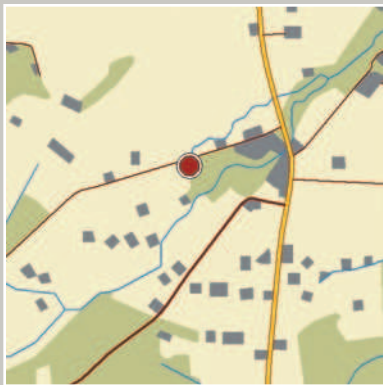
*„Pärast, kui teda veetud Võnnu surnuaiale, olnud kirst nii raske, et hobused olnud valges vahus.“ (ERA II 240, 691)*

*„Ta maeti hauakambrisse, mille oli ise lasknud endale ehitada. Pärast seda kuulnud siin iga öö suurt kolinat ja mürinat, nii et surnuaivaht pole magadagi saanud.“ (RKM I 4, 395/6)*

Tilk, A. Ajalooline traditsioon Tartu maakonnas Võnnu kihelkonnas. 1929.



675655 / 6462277

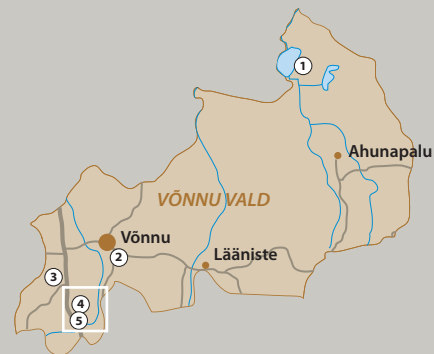


915:KAV:001

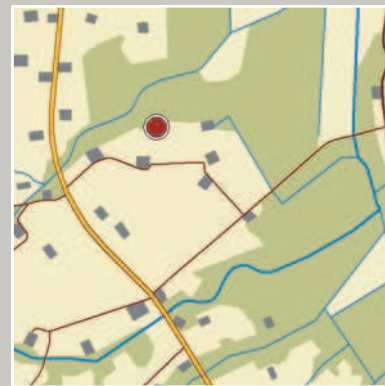
## ROOKSE SÖEAUGUD

Kurista küla Rootsi talust idakaares asub mets, mis ulatub välja kuni Luutsna sooni. Suur osa vanast põlisest metsast raiuti maha 1964. a talvel. Metsa ääres Rootsi ja Oru talude vahel on hulk auke ja lohke, mõned neist aukudest on seest osaliselt kividega vooderdatud. Kohalikud inimesed olevat neid aastakümneid tagasi kasutanud kartulikoopaina. Algpäraselt aga on need augud tõenäoliselt valmistatud söe põletamiseks või mõnel muul eesmärgil.

Peamiselt kasutati sütt sepikodades ja seda protsessi on nimetatud ka müiliks – müilisöe valmistamiseks. Söepõletamine oli raske ja aeganõudev protsess. Talvel tehti suured puuhalud, mis kuivatati ja ladustati. Müili põletati kas maapinnal või ka aukudes ehk nn haudades. Aukudes tehtavast põletusprotsessist saab ülevaate ERM-i kodulehelt, kus seda kirjeldatakse alljärgnevalt: „Põletamise korral kaevati maasse umbes 2 m pikkune ja meetrilaiune ning umbes 70 cm sügavune auk. Augu põhja asetati ristpuud, millele laoti ristipidi mülipuud, nii et tekkis ligi poole meetri kõrgune kuhi. Haud kaeti pealt turba ja mullaga, jättes otstesse ja keskele tõmbeavad. Seejärel süüdati puud alt põlema. Süütamisava suleti ning kontrolliti hoolikalt, et rohkem avausi ei tekiks. Selline müil põles kaks ööpäeva. Kui märgati, et mullakate langes alla, võis arvata, et müil on valmis. Seejärel tõmbeavad suleti ning müil jäeti kaheks nädalaks kustuma.“



676863 / 6460693





915:MIA:001

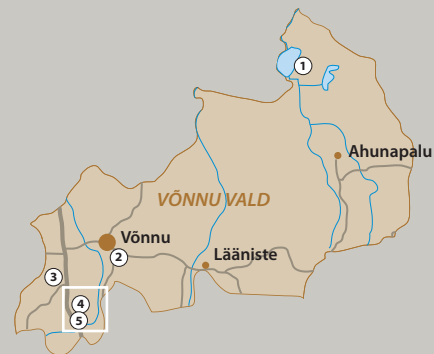


## TANTSIMÄGI

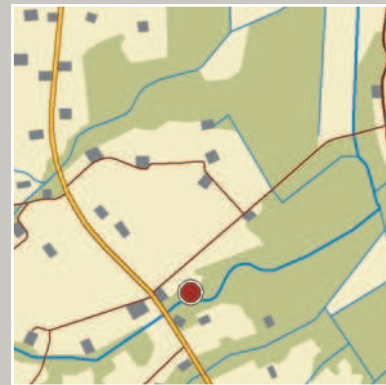
Tantsimägi asub Rookse külas Tipu talu number A-58 maal. Ülestähendatud pärimuslikud jutud selle mäe kohta annavad tunnistust endis-aegade elust. Juttudes lokaliseeritakse koht Rookse kõrtsi kaudu, mägi asub 200 meetri kaugusel kõrtsist ja mainitakse ka seda, et seal käivad kõrtsilised tantsu löömas. Tänapäeval teavad vaid üksikud inimesed kõrtsi asukohta, samuti ei käi enam keegi mäel tantsimas ega ohverdamas. Hävinud on ka seal kunagi kasvanud vanad puud. Kungas Rookse oru põhjakaldal on alles. Mõnesaja meetri kaugel Tantsimäest, Rookse oru teisel kaldal asub punases liivakivikaldas paljand ja koobas, mida tuntakse Taevaskoja nime all. Kõik need paikkonna eripära ja identiteeti kandvad kohad vajavad rohkem tähelepanu ja hooldamist.

Kõige huvitavama kirjapandud jutu leiame J. Eiseni kogudest: „Kurista „Tandsimägi“ on üks vana hiie või ohvri mägi. Ta on Jurjevi ja Räpina posti tee ääres. Jurjevist on ta Räppina poole minnes pahemal pool, umbes 24 ½ versta kaugel. Muidu on ta ühe suure kuuse ja kolme kasega ehitatud ja need puud on otsata vanad. Mägi ise on otsast natuke laasik, muidu on ta ümarik ja teisest kaldast teise umbes 200 sammu risti üle möötes.“

ERA E 23561



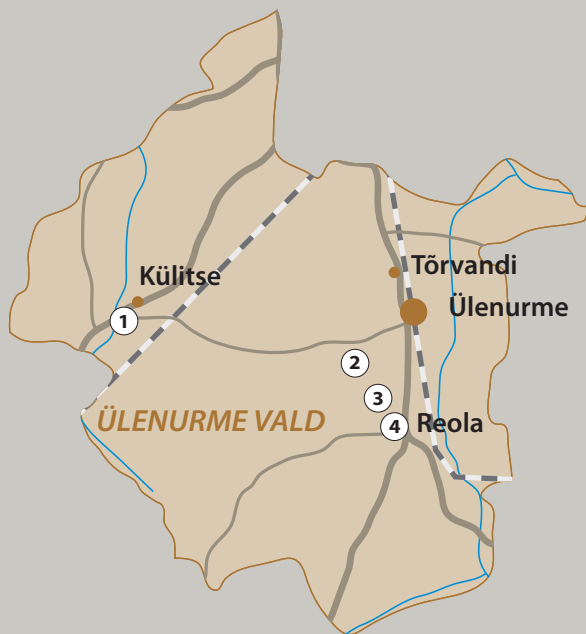
677092 / 6459592







915:KUL:002



- 1 Ropka rahvamaja
- 2 Tartu lennujaam
- 3 Teraviljaelevaator
- 4 Reola kool

## ÜLENURME VALD

Praeguse Ülenurme valla territoorium kuulub ajalooliselt Nõo, Kambja ja Tartu-Maarja kihelkonda. Siin asusid Lemmatsi, Reola (Uhti ja Lepiku kõrvalmõisatega), Räni ja Ülenurme mõisad, lisaks Tartu linnas asunud Karlova ja Ropka rüütlimõisad, mille piirid ulatusid praegusele Ülenurme valla territooriumile.

Maastikuliselt asub Ülenurme vald Kagu-Eesti lavamaal. Maastik on valdavalt avatud ja tasane, kohati leidub künklikke ja lainjaid alasid ning orge (Tatra jõe org). Valla piiridesse jääb mitu sood (Uhti soo, Konsu soo), poldriala ning Emajõe äärne luht.

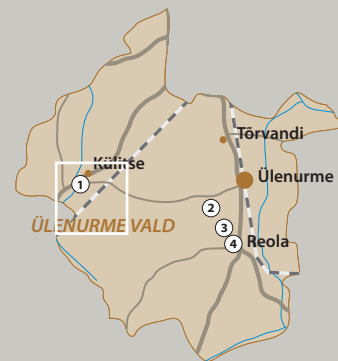


## ROPKA RAHVAMAJA

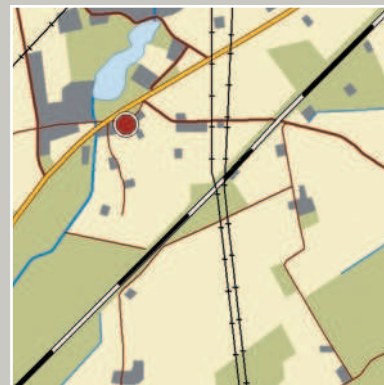
Endine Ropka rahvamaja hoone seisab mahajäetuna kui tondiloss. Vaid tema mõõtmete järgi võib arvata, kui suuri plaane tehti seda ehitades. Ropka rahvamaja hoone on ehitatud arvatavasti 19. sajandi lõpuaastatel. Eesti Vabariigi ajal tegutses selles majas Külitse algkool. Sellal oli maja kasutusel ka seltsimajana.

1970. aastateks oli algkool oma tegevuse lõpetanud. 1971. a liideti Raja nuumasovhoos EPA Ülenurme õppe-katsemajandiga. Kogu maaelu areng oli suunatud Ülenurme ja Ropka rahvamaja hakkas oma tähtsust ümbruskonna isetegevuses ja kultuurielus kaotama.

Rahvamaja teine korrus oli korterite päralt. Maja oli aga suur ja külmal ning väheste ahjudega ei suudetud seda soojaks kütta. Majas tegutses siis veel tantsuorkester. Laupäevaõhtustel tantsupidudel olid käijateks Lemmatsi, Külitse, Tässvere ja Õsso külade rahvas.



653289 / 6467087





949:RAH:001



## TARTU LENNUJAAM

Tartu tsiviilennuväli asutati Ülenurmele 16. mail 1946. a. Lennujaama-hooneks said vanad taluhooned, mille loovutas lennuvälja tarbeks selle maa omanik. Tõusu-maandumisrajaks oli kolmnurkne põld, millelt sai lende teostada neljas suunas, kursiga 80, 260, 120 ja 300 kraadi. Esmaselt oli lennujaam mõeldud meditsiiniliste kiirabilennukite baseerumiseks ja kiirabilendude teostamiseks lähipiirkonnas. Lennukid olid Po-2, Jak-12, An-2.

Suurima töömahu andsid hilisemal ajal lennud põllu- ja metsama-janduse tarbeks. Tööstuse arenedes elavnes ka kaubavedu Tallinna ja sealt suurematel lennukitel üle endise Nõukogude Liidu. Tartus paiknev lennueskadrill oli ka esmaseks töökohaks lennukooli lõpetanud noortele pilootidele, kes peale vajalike lennutundide ja lennukogemuste omanda-mist suundusid edasi Tallinna, suurematele lennukitele edasi õppima.

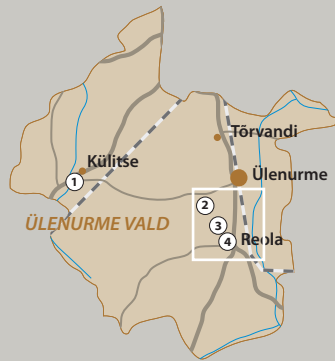
Rein Mark mäletab, et lennud toimusid ainult valgel ajal – päike-setõusust loojanguni, kuna lennuväljal polnud mingeid rada tähistavaid tulesid. Oli ainult raadiomajakas, mis aitas maanduda kursile 60–260. Kuna aga raadiojaama antenn oli paigaldatud ohutuse mõttes maandu-miskursi telgjoonest 100 m kõrvale, et maanduv lennuk seda ei riivaks, siis esimest korda siia maanduva lennuki meeskonda hoiatati sellest ja kõik laabus.

Toimusid ka regulaarlennud lennukiga An-2 – sihtpunktideks olid Piirisaare, Kihnu, Ruhnu, Kärddla, Kuressaare (tol ajal Kingissepa), Jõhvi,

Narva, Valga, Viljandi, Pärnu, Tallinn.

Arvestades Tartu kui Eesti tähtsuselt teise linna vajadust lennuühenduse järele ka väljas-pool Eestit, valmis 1976. aastal kunstkattega lennurada, esialgu 1100 m pikkune. Hiljem pikendati rada 1379 meetrini. Erinevatel aegadel toimusid siis ka lennud Moskvasse, Peterburgi (tol ajal Leningrad), Kiievisse, Simferoopolisse ja Odessasse. Nende lendude teenindamine toimus vanast lennu-jaamast. Reisijad pidid vaatamata ilmastikuoludele läbima jalgsi lennujaamahoonest kuni lennukini ca 300 meetrit.

Oma tegevuse lõpetas vana lennujaam 15. augustil 1981. a, siis kui koliti üle uude vastvalminud lennujaama.



658462 / 6465959



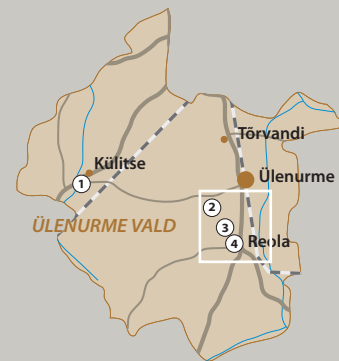
949:PNL:011

## TERAVILJAELEVAATOR

Kui sõita Tartu poole mõnda Reolat läbivat teed pidi, hakkab silma kõrge neljakandiline hoone. Kaugelt vaadates oleks tegu justkui paljukorruselise elumajaga, aga hoonel puuduvad aknad. Vaid keskmises osas on iga korruse kohta üks. Tegemist on üle 53 m kõrge, 12 000 tonni vilja mahutava teraviljahoidlaga. Tervel Eestimaal on nii suuri leida vaid mõned.

Ehitatud on hoone aastatel 1979–1980. Ehitajaks oli Keila Mehhaniseeritud Ehituskolonn (Keila MEK). Nemad valmistasid ja paigaldasid 4×4 m suurused betoonist rakked e sogid. Keskmine osa, töötorn, tuli aga samaaegselt valmis teha sovhoosi ehitusbrigaadil. Asjaolu, et pidi suutma Keila MEK-i ehitusega sammu pidada, tegi eriti raskeks samal ajal pikemat aega valitsenud külm ilm, pakast oli ligi  $-25^{\circ}$ .

K. Roosve mäletab lugu, mis oleks võinud terve Ülenurme sovhoosi nime teha kurikuulsaks, aga mille siiski oli õnnelik lõpp. Nimelt oli elevaatoris kogu aeg üks mees hooldustööl ametis. Elektriseadmete korrasoleku eest vastutas aga elektrik, kes kogu aeg seal ei töötanud. Ühel reedesel päeval enne tööpäeva lõppu sõitis elektrik liftiga üles mingit tööd tegema. Hooldusmees seda ei teadnud ja lülitas samal ajal voolu nädalavahetuseks hoopis välja. Siiski jäi ka temal veel midagi tegemata ja tekkis vajadus vool uuesti sisse lülitada. Suur oli tema üllatus, kui ülevalt hakkas allapoole sõitma lift elektrikuga. Hea, et nii läks, vastasel korral oleks elektrik veetnud nädalavahetuse kinnises pimedas liftis, sest kõik seadmed, ka ukсед, töötasid elektri jõul.



658818 / 6464956





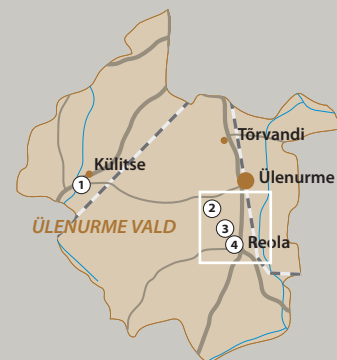
949:PNL:003

## REOLA KOOL

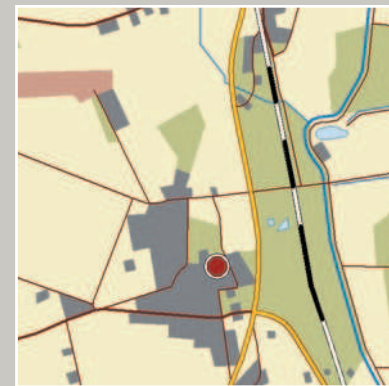
Reola alevikus keset tootmishooneid on kasealleede ja pargipuude all vana koolimaja. See maja oli maarahva ühise ettevõtmise viili. Külarahvas sai raha valitsuse käest, mets raiuti ja veeti välja ühistöö korras ja saeti samuti ühiselt 1927. a talvel. Sügisel oli koolimaja esimene korrus valmis, avati 3. ja 4. klass ning võeti juurde teine õpetaja. Koolimaja teise korruse sisetööd jätkusid. 1928. a avati 5. klass, 1929. a veel 6. klass ja kool saavutas Eesti Vabariigis tollal nõutud 6-klassilise kooli staatuse. Koolimaja sai valmis ja seisab vähemalt väliselt samasugusena tänini. II maailmasõja ajal oli koolitöö juhuslikku laadi, kuid päriselt ei katkenud see ka siis.

Kool kujunes külade kultuurielu ja isetegevuse keskuseks nii Eesti Vabariigi kui ka nõukogude ajal. Peale koolipäeva lõppu harjutasid majas näitering, tantsuring, pasunakoor, käsitööring, harrastati koorilaulu. Toimusid kirjandusõhtud, kohtumised kirjanike ja näitlejatega. Ringide juhendajad olid enamikus õpetajad. Kõnekäänd „kooliõpetaja on maa sool“ sai siin järjekordselt kinnitust. Hiljemalt 1962. aastast käis majas rändkino, aparaadid kaasas.

Seoses EPA (Eesti Põllumajanduse Akadeemia) Ülenurme õppekatsemajandi kiire arenguga tuli siia tööle palju noori, et asuda hiljem õppima Eesti Põllumajanduse Akadeemias. Paljud löid perekonna ja jäid paikseks. Seetõttu paisus asula kiiresti ja tekkis vajadus uue koolimaja järele. Siis tuli ehitada kool Ülenurme, kuna sinna olid ehitatud uued elumajad.



659183 / 6464960







949:KOO:001

- Armuorg, 128  
 Aru vahtkonna kordon, 46  
 Endine Tartu–Viljandi maantee-  
 lõik, 120  
 Henno põlistalu häärber, 38  
 Ihamaa luht, 56  
 Ilmatsalu tellisetehas, 158  
 Juraku põlistalu, 116  
 Juudikabel, 168  
 Juura talu, 72  
 Kaarlimõisa ohvrimänd, 78  
 Kabelivarik, 184  
 Kalli kõrtsi talitee, 180  
 Kambja kihelkonnakooli mantel-  
 korsten, 34  
 Kargaja talu telliselööv, 174  
 Kavastu mõisa moonakamaja, 66  
 Kavastu mõisa rajatud  
 palgikraav, 176  
 Kavilda kiigemägi, 118  
 Keelatud siht, 32  
 Kellahaud ehk kellaauk, 50  
 Keresoja metsavahikordon, 86  
 Kikassaare parve koht, 82  
 Koidu talu sordi- ja katseaed, 162  
 Kokora meierei, 14  
 Konstantin Pätsi nimeline  
 tamm, 172  
 Kullamägi, 26  
 Kärneri veski, 20  
 Lammiku tuulik, 148  
 Luunja koolimaja, 64  
 Lõve vesiveski, 134  
 Lülle kõrts, 124  
 Mark Solntsevi majapidamine, 98  
 Meeksi pulmakivi, 74  
 Naelavere meeste punker, 18  
 Orge külakool, 142  
 Peeter-Pauli õigeusu kirik ja  
 surnuaed, 108  
 Pelgupaik Pähklissaarel, 60  
 Petseri talu kiisakuivatuskoda, 126  
 Piiri ja Saare külade  
 palvemajad, 104  
 Piiri küla koolimaja, 106  
 Piirissaare kanal, 110  
 Pükste metsavahikoht  
 Kikeveres, 146  
 Ratniku sepikoda, 42  
 Raudläte, 24  
 Rehessaare talukoht, 52  
 Reku sadamakoht, 114  
 Reola kool, 198  
 Ristikivi, 28  
 Rookse sõeaugud, 186  
 Ropka rahvamaja, 192  
 Rõngu raketibaas, 136  
 Savimaja, 90  
 Sibulakuivatushoone, 96  
 Soomeküla-Johani talukoht, 154  
 Suure-Kambja kooli hüdroelektri-  
 jaam, 36  
 Taabri riigimõis, 150  
 Taavitse talukoht, 44  
 Tamme suurtalu, 138  
 Tantsimägi, 188  
 Tartu lennujaam, 194  
 Teraviljaelevaator, 196  
 Tindikuivatusahjud ja -hooned, 94  
 Trohvi turbavahikoht, 160  
 Tuletõrje seltsimaja, 100  
 Vaigutuslank, 166  
 Valguta polder, 132  
 Vanamõisa sõepõletusahi, 16  
 Vedu kivirist ja mõis, 144  
 Vibulaane talu laut, 54  
 Vidriksoni veski, 170  
 Virvisaare, 70  
 Vissi–Viisjaagu kanal, 88  
 Von Münnichite perekonna-  
 kalmistu, 62  
 Vorbuse mõisasüda, 156  
 Võnnu Lõokese seltsimaja, 182  
 Võõpste koolimaja, 80